

ՀՀ ՊԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ԶԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Լ. ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱԶԱԶՆՈՒՆԻՆ՝
ԴԱՐՏԱՐԱՊԴԵՏ

ԵՐԵՎԱՆ 1997

929:72 (449,75) Բազմաշնորհ

✓

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Լ. ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԶԱԶՆՈՒՆԻՆ՝
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ

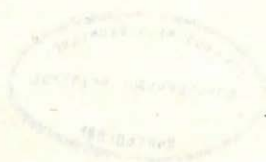
A II
86352

ԵՐԵՎԱՆ 1997

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	3
Հովհաննես Քաջազնունին՝ ճարտարապետ	5
Կյանքի և գործունեության տարեթվերը	18
Հովհ. Քաջազնունու իրականացրած կառույցները	21
Զրույց Հ. Քաջազնունու հետ	22
Արխիվային նյութեր	23
Հատվածներ Հովհ. Քաջազնունու «Հարյուր տաս օր Եվրոպայում» գրքից (ռուսերեն)	38
Գրականագիտական հոդվածների ցանկը	53
Իլյուստրացիաներ	54

52568
11
A

Հովհաննես Բաջազնունին (1868-1938) հայ ժողովրդի նորագույն պարունության հայրնի դեմքերից է: Անցնելով հասարակական-քաղաքական գործունեության բեղմնավոր ուղի, 1918թ. հունիսին Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից նա նշանակվում է Հայաստանի 1-ին հանրապետության 1-ին վարչապետ: Մեծ ջանքեր է գործադրում Հայկական հարցի արդարացի լուծման համար: Այդ նպատակով նա մասնակցում է մի շարք միջազգային հանդիպումների, սերյոզ կապեր է պահպանում հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ականավոր գործիչներ՝ Անդրանիկ Օզանյանի, Արամ Մանուկյանի, Նուբար փաշայի, Հակոբ Բազումյանի, Սմբար Բորոյանի և ուրիշների հետ: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո նա հայրենասեր գործունեություն է ծավալում մեր երկրում ճարտարապետության զարգացման բնագավառում, քաղաքաշինության մեջ: Նրա գործունեությանը բարձր գնահատական են տվել Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Սարգիս Կասյանը, Ադասի Խանջյանը, Արամայիս Երզնկյանը և այլ պետական գործիչներ:

Հ. Բաջազնունին ուներ ճարտարապետական փայլուն կրթություն: 1893թ. ավարտելով Պետերբուրգի քաղաքացիական շինարարների ինստիտուտը և ստանալով ճարտարապետի մասնագիտություն, երկար տարիներ աշխատել է Բաքվում, Բաթումիում, Թիֆլիսում: Նրա նախագծերով մի շարք շենքեր են կառուցվել Հայաստանի քաղաքներում: Ալեքսանդր Թամանյանի, Նիկողայոս Բունիաթյանի և ուրիշների հետ Բաջազնունին նորագույն ժամանակաշրջանի ճարտարապետներից է: Նրա մասին ուշագրավ տեղեկություններ են տվել հանրապետության շինարարներ՝ Արոմ Արմյանը, Կարեն Դոլուխանյանը, ճարտարապետներ Գևորգ Մուշեղյանը, Վարազդատ Հարությունյանը և ուրիշներ, որոնք լսել են Բաջազնունու ճարտարապետական արվեստին նվիրված դասախոսություններ:

Մեծ են Բաջազնունու ծառայությունները Խորհրդային Հայաստանի 1920-30-ական թվականների ճարտարապետական մշակութային զարգացման գործում: Նա դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում, շինարարական ինստիտուտում, սրացել

պրոֆեսորի կոչում, զբաղվել է գիտական քեղմնավոր գործունեությամբ: Քաջազունու գրչին են պատկանում մի շարք արժեքավոր հոդվածներ, հուշագրություններ, պատմվածքներ:

1937թ. Հ. Քաջազունին անհիմն հալածանքների ենթարկվելով բանտարկվում է և վախճանվում բանտում: Հետմահու վերականգնվում է նրա բարի անունը:

Հովհաննես Քաջազունու, որպես հասարակական-քաղաքական և կուսակցական գործչի մասին շատ է գրվել: Ուսումնասիրված չէ նրա գործունեությունը որպես ճարտարապետի: Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող, ճարտարապետության քեղմնածու Լուս Կարենի Դոլուխանյանի սույն աշխատությունը հեղինակի երկար տարիների աշխատանքի արդյունք է: Լուս Դոլուխանյանը հեղինակն է ռուսերեն լեզվով 1980թ. լույս տեսած «Խորհրդային Հայաստանի ճարտարապետությունը 20-ական քվականներին», «Նիկողայոս Բունիաթյան», «Ռաֆայել Բարայեյան» և այլ աշխատությունների, որոնք բարձր գնահատականի են արժանացել մասնագետների կողմից: Ժողովրդական ճարտարապետ, ճարտարապետության ակադեմիկոս Զիմ Թորոսյանը, քննադրելով Լ. Դոլուխանյանի քեղմնավոր գործունեությունը ճարտարապետական արվեստի պատմության և տեսության ուսումնասիրության բնագավառում գրել է. «Երկար տարիներ գիտնմ ճարտարապետ Լուս Դոլուխանյանին՝ դեռևս ուսանողական տարիներից: Նա իր մասնագիտությունը սիրող, նրան նվիրված գիտական աշխատող է, բարձր են գնահատում նրա գործունեությունը, հետևողական և տքնաջան աշխատանքը գիտատեսական ճարտարապետության բնագավառում: Նրա գիտական հետաքրքրությունների շրջանակները լայն են, նա գրել է Երևանի, Գյումրիի և նաև շրջանների ժամանակակից ճարտարապետական հուշարձանների մասին: Ուսումնասիրել առանձին ճարտարապետների, ճարտարապետական ոճական տարբեր ուղղությունների, ճարտարապետական պատմական ժառանգությունների պաշտպանման խնդիրները, արխիվային արժեքավոր նյութեր է հրապարակել»:

Լ. Դոլուխանյանի «Հովհաննես Քաջազունին՝ ճարտարապետ» ուսումնասիրությունը այդ պրոբլեմի հետազոտման առաջին փորձն է և արժանի խրախուսման:

Ակադեմիկոս Գևորգ Ղարիբջանյան

Հովհաննես Քաջագնունու պայծառ հիշատակին

Քաջագնունիների գերդաստանը անցյալ դարի ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո Էրզրումից տեղափոխվեց Ախալքալակի մարզ։ Պապի հայրը՝ Տեր Հովհաննես Իգիթխանյանը, լինելով ուսուցիչ ու քահանա, մեկնեց սբ. Էջմիածին՝ օծվելու։ Հայոց կաթողիկոսը ծանոթանալով քահանա ձեռնադրվող բոլոր հավակնորդներին, նրանց առաջարկեց ընտրել նոր անուններ, քվարկելով մոռացության մատնված նշանավոր հայկական տոհմերի անուններ։ Տեր Հովհաննեսը թարգմանեց իր իսկ ազգանունը, արժանանալով կաթողիկոսի հավանությանը։ Իգիթխանյանների հաջորդ սերունդները կրեցին Քաջագնունի ազգանունը։

Հովհաննես Քաջագնունին մեծացավ հոգևորականի և տոհմիկ մտավորականի ընտանիքում, որը նրան դաստիարակեց իբրև ազնիվ քաղաքացու, հայրենասերի, ազգի նկատմամբ պարտքի զգացումով օժտված անձնավորության։

Հովհաննես (Ռուբեն Իվանի) Քաջագունի ճարտարապետը ոչ այլ որ է, եթե ոչ Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետը: Ժամանակի տարաբախտ ընթացքը նրա անունը մատնեց մոռացության թե՛ որպես քաղաքական գործչի, և թե՛ որպես ճարտարապետի: Երկար տարիներ նրա անվան շուրջը լռություն է տիրել: Ճարտարապետ-ուսանողների շատ սերունդներ մույնիսկ չէին լսել Քաջագունու իբրև ճարտարապետի մասին: Չէ՞ որ նա «ժողովրդի բշտամի» էր, կիսելով 30-ական թվականների բազմաթիվ առաջադեմ գործիչների ու մտավորականների ճակատագիրը:

Քաջագունու անձնավորության, ճարտարապետի, արվեստագետի, գրականագետի մասին քիչ է գրվել: Նրա նկարագիրը լիարժեք կերպով ներկայացնելու համար անհրաժեշտ կլինի համախմբել ինչպես պատմաբանի, այնպես էլ գրականագետի, քաղաքագետի ու ճարտարապետի ուսումնասիրությունները: Նրան մոտիկից ծանոթանալու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել այն գրական ժառանգությունը՝ քննադատական հոդվածներ, պատմվածքներ, որոնք նա բեղմնավոր կերպով հրապարակել է Պետերբուրգի, Թիֆլիսի մամուլում դեռևս ուսանողական տարիներից սկսած: Քաջագունու «Հարյուր տաս օր Եվրոպայում» ճանապարհորդական նոթերը լիովին համոզում են, որ մենք գործ ունենք վերին աստիճանի խստապահանջ և նուրբ ճաշակի, բարձր կուլտուրայի տեր արվեստագետի հետ:

Լինելով բազմակողմանի ընդունակությունների տեր անձնավորություն, նա պատանի տարիներին դժվարացել է մույնիսկ կողմնորոշվել որոշակի մասնագիտության ընտրության խնդրում: Սովորելով Պետերբուրգի քաղաքացիական ինժեներների ինստիտուտում (1887), նա սկզբնական շրջանում վստահ չէր իր ընտրած ուղու մեջ. որոնման մեջ էր՝ ուսումնասիրելով ճարտարապետությունը, միաժամանակ՝ հետաքրքրվել է գրականությամբ: Շեքսպիրը մշտապես նրա ուսումնասիրության առարկան էր: Շեքսպիրին նվիրված նրա հոդվածները բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև մասնագետների համար: Տարիներ անց, Վանում, Քաջագունին քաղաքական և կառուցողական գործունեությանը զուգընթաց, դասախոսու-

բյուճմանը և կարգացել Շեքսպիրի մասին, զուգահեռաբար ուսումնասիրել ու թարգմանել է քրդական բանահյուսությունը:

Ուսանողական տարիներին Հովհաննես Բաջազնունին շատ էր նկարում, մասնակցում ցուցահանդեսների*, իր գիտելիքները խորացնելով արվեստի ու ճարտարապետության պատմության մեջ: Նա լավագույն ուսանողների շարքում էր, մեծ ապագա խոստացող ճարտարապետի համարում ուներ: Ինստիտուտը գերազանց կերպով ավարտելու կապակցությամբ (1895) Բաջազնունու անունը փորագրվեց ավանդական մարմարե տախտակի վրա:

Նա իր կենսագրության առաջին էջերը բացեց որպես ճարտարապետ, որպես ճարտարապետ էլ ավարտեց իր կյանքը, դառնալով սովետական դաժան հետապնդումների զոհը, վարձահատույց լինելով իր փառապանծ անցյալի համար: Ունենալով միայն մի նպատակ՝ իր ուժերը նվիրաբերել հայրենիքին, 1925-ին Բաջազնունին վերադարձավ Հայաստան, հստակ գիտակցելով, թե ինչ է իրեն սպասում:

Այո, Բաջազնունին ճարտարապետ էր, ընդ որում շատ հետաքրքիր ու յուրատիպ, մեծ հնարավորությունների ու լայն գիտելիքների տեր: Պատահական չէ, որ Ալեքսանդր Թամանյանը ամենատարբեր մասնագիտական հարցերով նրան է դիմել, խնդրելով մասնագիտական եզրակացություններ տալ հանրապետությունում կառուցվող այս կամ այն շենքի վերաբերյալ: Բարեբախտաբար նրա էքսպերտիզաներից մի քանիսը պահպանվել են:**

Եթե Բաջազնունու գործունեությունը սահմանափակվեր միայն ճարտարապետությամբ, ապա այսօր նա կլիներ բազմաթիվ ճարտարապետական ստեղծագործությունների հեղինակ: Յավոք, նրա գործերը բազմաթիվ չեն հենց այն պատճառով, որ ճարտարապետի իր կյանքը նա միահյուսեց շատ ավելի մեծ, մեկ ուրիշ կյանքի հետ: Ճարտարապետությունը հայրենիքի զոհասեղանին դրվեց: Նույնիսկ աշխատանքի տեղն ընտրելիս, Բաջազնունին ղեկավար-

* Հայկական ճարտարապետությանը նվիրված նրա նկարները 1891թ. ցուցադրվեցին ուսանողների լավագույն նկարների ցուցահանդեսում՝ նվիրված ինստիտուտի հիմնադրման 25-ամյակին:

**Իր նամակներում և ընդհանրապես կյանքում, Թամանյանը Բաջազնունուն դիմել է որպես Ռուբեն Իվանովիչ, որը շատերին այժմ տարակուսանքի մեջ է գցում և կասկածանքի առիթ տալիս:

վում էր քաղաքական ու հասարակական գործի նպատակահարմարությամբ: Նրա մասնագիտական գործունեությունը անցավ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Հայաստանի շրջաններում, մասնավորապես՝ վտարանդի եղած ժամանակ (1911): Այնտեղ Քաջագունին քաղաքական գործունեությանը զուգընթաց կառուցեց հասարակական շենք: Բաքվում աշխատած տարիներին ճարտարապետը նախագծեց ու կառուցեց Բալախանների շրջանում բնակելի տներ և հյուրանոցի շենք (1899-1906):

Քաջագունու թվով ոչ այնքան շատ գործերը արժեքավոր ժառանգություն են մեր ազգային մշակույթի համար: Գործեր, որոնց մեջ արտացոլվեցին ճարտարապետի աշխարհայացքը, գեղարվեստական մտածելակերպը, բարձր կուլտուրան:

Հովհաննես Քաջագունին ճարտարապետական ասպարեզ մուտք գործեց 20-րդ դ. նախաշեմին: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ աշխարհի կառուցողական արվեստում տեղի էին ունենում ոճական փոփոխություններ, կապված գիտատեխնիկական հեղաշրջման հետ: Ճարտարապետները որոնումների մեջ էին: Լայն ծավալ ստացավ էկլեկտիզմը: Երբեմն նույն ստեղծագործության մեջ կարելի էր հանդիպել տարբեր ոճերի զուգորդման: Տարածված էր մասնեկ, որոշակի ոճով շենքի կառուցումը՝ եգիպտական, հունական, մավրիտանական, կլասիցիստական և այլն: Դրա հետ մեկտեղ, Եվրոպայի ճարտարապետները մերժելով հին ոճերը, փնտրում էին նոր ուղիներ, որոնք խթան կհանդիսանային «տեխնիկայի դարաշրջանի» ճարտարապետության զարգացման համար: Հայ ճարտարապետներն էլ էին ապրում նույն ստեղծագործական մթնոլորտում: Ինչպես մյուս երկրներում, նրանք էլ փորձում էին իրենց ուժերը տարբեր ոճերի մեջ: Այս առումով, միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու է ըստ Հովհաննես Քաջագունու նախագծի կառուցված Թիֆլիսի Մայրանա թաղամասում երկհարկանի թեյարանը ուներ պարսկական ոճ:^{*} Այդ տարիների հայ ճարտարապետների ստեղծագործություններում կարելի է հանդիպել էկլեկտիկական, մոդեռն, նեոկլասիցիստական ոճային ուղղությունների հիմնալի մանուշներ: Ցավոք, պատմական իրադարձություններն ու պայմանները չեն նպաստել, որպեսզի նրանց մայրաքա-

^{*} Փողոցի լայնացման կապակցությամբ 1967-ին շենքը քանդեցին:

ղաքային հիմնալի շենքերը կառուցվեին հայրենիքում: Դրանք շքեղացրին Թիֆլիսի, Բաքվի և այլ քաղաքների կենտրոնները:

20-րդ դարի սկզբին հայկական ճարտարապետական միտքը աշխատել է ազգային նոր ոճ մշակելու ուղղությամբ: Եվրոպական երկրներում տարածում գտած ազգային ռոմանտիզմը, որն օգտվում էր տեղական գեղարվեստական ավանդույթներից, իր արտացոլումը գտավ նաև հայ ճարտարապետների գործերում, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ այն վայրերում, որտեղ ստեղծագործում էին նրանք:

Սրա վկայությունն է Հովհաննես Քաջազնունու ճարտարապետական գործունեությունը մինչև 20-ական թվականները և դրանից հետո Երևանում, խորհրդային ժամանակաշրջանում:

Դեռևս ուսանողական տարիներին, երազելով նախագծել հայկական եկեղեցի, նա մեկնում է ուսումնասիրելու միջնադարյան Անին: Նշենք, որ դարասկզբին հայկական ճարտարապետությունը քիչ էր ուսումնասիրված, գրականություն գրեթե չկար: Ինչպես գրում էր ճարտարապետ Նիկողայոս Բունիաթյանը, «հայկական ճարտարապետությունը փակ գիրք էր աշխարհի համար»: Հովհաննես Քաջազնունին կնոջը՝ Սաթենիկին ուղղված նամակներից մեկում գրում է. «Հայկական ճարտարապետությունը վատ է մշակված, գրականությունը շատ աղքատ է, օգտվելու ձեռնարկներ քիչ են ու անկանոն: Այնպես որ ամեն մի ճարտարապետ պետք է իր համար նյութեր հավաքի»:

Հովհաննես Քաջազնունին եկեղեցու նախագիծը մշակում է տարիներ շարունակ, փայփայելով հայկական նոր ոճով մոնումենտալ շինություն ստեղծելու գաղափարը: Գիտակցելով հայկական ճարտարապետության կարողությունները, պահպանելով բարձր գեղարվեստականությունն ու արտահայտման ազգային ձևերը, նա իր առջև խնդիր դրեց ճարտարապետությանը տալ նոր բովանդակություն և ստեղծել «հայկական նոր ոճ, ինչպես 19-րդ դարի կեսերին ստեղծվեց հայ նոր գրական լեզուն»: Քաջազնունին տարիների իր իղձերն իրականացրեց նախագծելով հայկական եկեղեցի, որը պետք է կառուցվեր Բաքվի կենտրոնում: Այստեղ այն ժամանակ հիմնականում ապրում էին հայեր, կային նաև ռուսներ ու հրեաներ: Թաքարներն ապրում էին քաղաքի ծայրամասերում

և չէին առնչվում «եվրոպական» քաղաքի բնակչության հետ: Այդ իսկ պատճառով հայկական սրբատեղի ունենալու կարիքը քաղաքում զգացվում էր: Գոյություն ունեցող հայկական եկեղեցին վերափոխումների կարիք ուներ*:

Եկեղեցին կառուցելու համար մեծահարուստ Բուդաղյանը միջոցներ էր կտակել: 1898-ին Պետերբուրգի ճարտարապետների կայսերական ընկերությունը հայտարարեց Բաքվի հայկական եկեղեցու նախագծի առաջին մրցույթը: Մի քանի տարի անց հայտարարվեց երկրորդ մրցույթը: Ներկայացված հինգ նախագծերից երեքի հեղինակները հայտնի են: Զաջագնունու նախագծի նոթային նշանաբանն էր՝ «Փառք տեր, Տեր»:

Պետերբուրգում գործող ժյուրին առավելությունը տվեց ճարտարապետներ Գ. Տեր-Միքելյանի և Վ. Պետրովսկու նախագծերին, դրանք արժանացնելով առաջին մրցանակի:

Բուդաղյանի ընտանիքի կտակակատարների խորհուրդը կտրականապես դեմ էր ժյուրիի որոշմանը, նախընտրելով Զաջագնունու տարբերակը: Սկսվեց նախագծի աշխատանքային գծագրերի մշակումը, որը Զաջագնունին կատարում էր մենակ, առանց որևէ մեկին ներգրավելու աշխատանքին: Մրցույթային տարբերակով եկեղեցու շինարարության արժեքը ենթադրվում էր 300.000 ռուբլի: Բայց այդ նպատակի համար ժառանգած գումարը կազմում էր 200.000ռ. , այդ պատճառով նախագիծը մշակելիս Զաջագնունին զգալիորեն վերափոխեց այն՝ փոքրացրեց չափսերը 1000 մարդու համար, նախագծով նախատեսված 1500 մարդու փոխարեն:

1906-ի սեպտեմբերին, ճարտարապետն իր կնոջն ուղղած նամակում գրում է, որ «Կյուրակի օրը՝ /26-ին - Լ. Դ./ կատարվելու է եկեղեցու հիմքի օծման հանդեսը»: Նախագծային աշխատանքները լրիվ ավարտելուց հետո, 1907-ի օգոստոսի 2-ին սկսեցին սր. Թադևոս ու սր. Բարդուղիմեոս առաքյալների, հայկական մայր եկեղեցու կառուցումը: Շինարարական աշխատանքներին անմիջականորեն հետևելու նպատակով, Զաջագնունին մի ժամանա-

* Տիկնոջը ուղղած նամակում Զաջագնունին գրել է. «Այստեղի հասարակությունը երեկ կանչում էր խորհրդի: Եկեղեցու գմբեթը պիտի քանդեն, մորը շինեն: Ես էլ կանչված էի: Գուցե այդ աշխատանքը ինձ համնվի, առանց փողի, ի հարկե՝ ազգային գործ է: Մյուս ամբողջ կոմիսիա է ընտրվել, որի անդամ լինելը ես էլ «պատիվ ունիմ»: 1894թ., 28 մայիսի. Բաքու (ընտանեկան արխիվ):

կավոր փայտե տնակ է կառուցում շինհրապարակում, ամբողջ ժամանակն անցկացնելով շինարարության վրա: Քաղաքական կյանքի իրադարձությունները, սակայն, Քաջագնունուն ստիպեցին որոշ ժամանակ հեռանալ Բաքվից: 1908-ին կատարելով դաշնակցություն կուսակցության համձնարարությունը, նա մեկնեց Կոնստանդնուպոլիս: 1909-ին քաղաքական գործունեության համար Քաջագնունին ձեռքակալվում է և միայն դրամական գրավական վճարելով (10.000ռ.) ազատվում բանտից: 1911թ. նա, խուսափելով դատից, մեկնում է արտասահման և իբրև քաղաքական վտարանդի ապրում է Ֆրանսիայում, Բելգիայում, որոշ ժամանակ, ինչպես նշեցինք, Վանում: Քաջագնունու բացակայության ժամանակ շինարարությանը հետևում և ավարտին է հասցնում ճարտարապետ Ն. Բակը, որը 20-ական թվականներին եկավ Երևան և իր ստեղծագործական գործունեությունը շարունակեց այստեղ:

Եկեղեցին աչքի էր ընկնում մոնումենտալությամբ: Մալիտալքարի և ոսկու նուրբ շերտով հարդարման զուգակցումը, արևի ճառագայթների ներքո հատուկ մի վեհություն էին տալիս եկեղեցուն: Ականատեսները վկայում են, որ դա Բաքվի ամենագեղեցիկ շենքն էր, հիացնում էր ներքին ու արտաքին շքեղությամբ, վարպետորեն նկարված ճարտարապետական դրվագներով: Գունավոր վիտրաժե պատուհաններից ներս թափանցող լույսը հարուստ երանգներ էր ստանում: Ճարտարապետական ամբողջ կառույցը ներշնչված էր ոգեղենությամբ: Պատմական հայկական ոճը ստացել էր այստեղ գոթական վերապացություն: Քաջագնունու եկեղեցու ճարտարապետությունը կարելի է դիտել որպես հայ ազգային ոճի նոր, յուրովի մեկնաբանում, և եթե կարելի է այդպես բնութագրել՝ «նոր հայկական գոթիկա»:

Ճարտարապետական տարբեր ոճերի առաջ գալը բնորոշ էր (ինչպես արդեն ասացինք) 20-րդ դարի սկզբի զարգացած երկրներին: Նորին ձգտելու մտածելակերպը, որը արտահայտվեց Հ. Քաջագնունու, Գ. Տեր-Սիբելյովի, Ն. Սիրգոնի, Գ. Զիսլիևի, Ղ. Սարգսյանի և ուրիշների ստեղծագործություններում, հանգեցրեց 1920-ական թվականներին հայկական նոր ոճի և ճարտարապետական նոր դպրոցի ստեղծմանը, որը փայլուն կերպով մարմնավորվեց արդեն Երևանում Ա. Թամանյանի ստեղծագործություն-

ներում: Հ. Քաջազնունու կառուցած եկեղեցու մնացած քարտաքապետության մեկ օրինակ մենք չունենք, դրանով իսկ այդ շենքը, մաս իր բարձր գեղարվեստական արժանիքներով, պետք է իր ուրույն տեղը գրավի հայ ճարտարապետության պատմության մեջ, չնայած այն բանին, որ մա չի պահպանվել, ինչպես հայկական բազմաթիվ հուշարձաններ:

Եկեղեցին բարբարոսաբար քանդեցին 30-ական թվականների սկզբներին, տեղը կառուցելով կոմսերվատորիայի շենքը: Քանդում էին երեք տարի շարունակ՝ չէր քանդվում: Ստիպված եղան պայթեցնել: Ականատեսները պատմում էին, որ քանդվում էին քարերը, բայց ոչ կարերի տեղերում. այդքան ամուր էր այն կառուցված:

Եկեղեցու շինարարությունը ավարտելուց հետո ճարտարապետը երկար տարիներ չի կառուցել. քաղաքական իրադարձությունները ստիպում էին ամբողջովին նվիրվել դաշնակցություն կուսակցության գործունեությանը:

1918թ. մայիսի 28-ին Քաջազնունին ընտրվեց Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ: Խորհրդային իշխանության հաստատվելուց հետո սկսվեց նրա վտարանդիի կյանքը՝ Պարսկաստան, Հնդկաստան, Եգիպտոս, Թուրքիա, վերջում Ռումինիա (Բուխարեստ): Մակայն Քաջազնունին չէր կարող ապրել օտարության մեջ, ձգտում էր վերադառնալ հայրենիք:

Հովհաննես Քաջազնունին Երևան վերադարձավ 1925 թվականին: «Խորհրդային Հայաստան» թերթում հրապարակված հարցազրույցում մա ասում է. «Իմ գալու նպատակը Խորհրդային Հայաստանում աշխատելն է: Ես շատ ջերմ ցանկություն ունեմ աշխատելու Հայաստանի շինարարության մեջ իմ մասնագիտության ասպարեզում»: Մեծ ու նշանակալի եղավ Քաջազնունու դերը երիտասարդ հանրապետության հասարակական և ճարտարապետական կյանքում:

Այդ տարիներին Հայաստանում ծավալվել էր մեծ շինարարություն: Մասնագետների կարիք էր զգացվում կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Մասնագիտական կրթությունը ստանալով տարբեր երկրներում, ավագ սերնդի ճարտարապետները եկան հայրենիք շա-

բունակելու իրենց ստեղծագործական կյանքը: Զաջագնունու բարձր պրոֆեսիոնալիզմը և խոր գիտելիքները կարող էին պետք գալ այդ տարիներին: Նա ընդգրկվեց Երևանի համալսարանի նոր կազմավորված տեխնիկական ֆակուլտետի աշխատանքներին, կրթելով ճարտարապետների ու շինարարների առաջին սերունդը: Դասավանդում էր «Շինարարական արվեստ»^{*} և «Ճարտարապետական մախազծում» առարկաները: Լուսժողկոմի կոլեգիայի որոշմամբ 1930թ. Հովհաննես Զաջագնունուն շնորհվեց պրոֆեսորի կոչում: Նա հանդիսանում էր մաս Դետալանին կից տեխնիկական խորհրդի անդամ, որի մախագահը Ալեքսանդր Թամանյանն էր:^{*}

Զաջագնունին ակտիվ մասնակցություն էր ցուցաբերում մաս հանրապետության հասարակական կյանքին: Հայաստանի տեխնիկական ընկերության մախագահության անդամ էր, ապա՝ մախագահ: Անգնահատելի է նրա մասնակցությունը 1928թ. «Շինարարական կառույցների ռուս-հայերեն բառարանի» ստեղծմանը Հր. Աճառյանի, Գ. Հակոբյանի, Ա. Տերյանի համահեղինակությամբ: Այդ բառարանը բաղկացած էր 7560 բառ-հոդվածներից:

Բառարանի ստեղծմանը մախորդեց Ա. Թամանյանի 1924-ի հոկտեմբերի 30-ի միջնորդությունը Հայաստանի ժողկոմխորհի մախագահին, որտեղ ասվում էր. «Մեր տեխնիկական բոլոր դպրոցներում՝ մաթեմատիկական, ֆիզիկական, մեխանիկական և տեխնիկական առարկաները այժմ ավանդում են հայերեն: Ուսուցիչները, սակայն, առ ի չգոյե հայերեն տերմինաբանության, տերմինները թարգմանում են յուրաքանչյուրը ըստ իր հայեցողության ու գիտության, և այդպես էլ սովորեցնում: Հավանորեն այդ տերմինները, որոնք կազմում են տարբեր հիմնարկներում ու զանազան վայրերում, շատ տարբեր, գուցե և անհաջող կլինեն, ուստի և մեր մատաղ սերունդը, կարդալով օտար լեզուներով տեխնիկական գրքեր, բան չեն հասկանա»:^{**}

^{*} Լինելով այդ խորհրդի անդամ, Զաջագնունին մեծ ուշադրություն էր դարձնում տնտեսական խնդիրների վրա: Ուշագրավ է նրա աշխատությունը՝ "Об экономичности проведения строительных работ в Армении". - "Экономический вестник ССР Армении", - Ереван, - 1928, - N1, стр.25-31.

^{**} ՀՀ ՆՊԿ ՊԱ, ֆ.112, ց.38, գ.66, ք.1:

Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, առաջարկություն է մտցվում կազմել մամն բառարան: Այդ գործում մեծ էր Քաջագնունու դերը, տեխնիկական ու գրական գիտելիքների իր մեծ պաշարով:

Լինելով մեծապես գրագետ իր մասնագիտության մեջ, լիովին տիրապետելով ճարտարապետության արհեստի նրբություններին, նա հաճախ էր հրավիրվում հանձնաժողովների աշխատանքներին և տալիս նախագծերի եզրակացություններ: Պատահական չէ, որ նրա գեղեցիկ ստորագրությանը այդքան հաճախ ենք հանդիպում այն թվերի արխիվային ճարտարապետական փաստաթղթերում: Տարակուսելի է միայն, թե ինչու Քաջագնունին, լինելով փայլուն ճարտարապետ, այդ տարիներին ավելի քիչ է զբաղվել գործնական նախագծումով:

1926թ. Հովհաննես Քաջագնունին մասնակցեց կառուցվելիք ժողտան (օպերայի և բալետի շենքի) հայտարարված մրցույթին: Նախագիծը, ցավոք, չի պահպանվել:

Քաջագնունու նախագծերով և նրա անմիջական ղեկավարությամբ, Երևանում և Սարդարապատում կառուցվեցին բամբակամշակման գործարաններ, ձեթ-օճառի գործարանը Երևանում, իր բոլոր օժանդակ կառույցներով, բնակելի ավան աշխատողների համար: Դրանք կառուցվեցին «Գրախտ» ընկերության կողմից և հանդիսացան Սովետական Հայաստանի առաջին արդյունաբերական շինությունները: Իսկ բնակելի ավանի շինարարությունը գործարանի տարածքի մոտ Հայաստանում առաջին փորձերից է հանդիսանում: Այն հետապնդում է նաև որոշակի նպատակ. աշխատողների բնակեցման շրջանները անմիջականորեն աշխատավայրին մոտեցնելը: Այս միտումը բնորոշ է 20-ական թվականների հայկական ճարտարապետությանը:

Նման ավանների շինարարությունը նախորդեց հետագայում ավելի խոշոր բնակելի թաղամասերի նախագծմանը:

Քաջագնունու կառույցներից է Ապարանի շրջխորհրդի երկհարկանի շենքը, որի ծավալի մեջ ընդգրկված են նաև ճաշարան և հյուրանոց:

Տեղյան փողոցի վրա գտնվող Պոլիտեխնիկական իստիտուտի այժմյան ռեկտորատի շենքի հեղինակության հարցը մտորումնե-

րի առիթ է տալիս: Նրա տեղադրումը բուհական քաղամասում որոշված է եղել Թամանյանի կողմից, և նրա հանձնարարությամբ են սկսվել առաջին նախագծային և շինարարական աշխատանքները: Քաջագնունու ընտանեկան արխիվում պահպանվել է մի փաստափուլ՝ «Աշխատանքային պայմանագիր» ("Трудовое соглашение"), կնքված 1936 թվականին Ճարտարապետի և այդ դպրոցի պրոռեկտորի միջև (կցվում է): Այն վկայում է, որ շենքի ձախ անկյան շինարարությունը սկսված էր, երբ հարկ եղավ վերանախագծել և շարունակել կենտրոնական մասի և աջ թևի կառուցումը, որը պարտավորվում էր կատարել Քաջագնունին: Ուրիշ մի որևէ փաստաթուղթ չի պահպանվել այդ շենքի վերաբերյալ: Հասցրե՞ց, արդյոք, Քաջագնունին իրականացնել այդ պայմանագիրը՝ մնացել է անհայտ:

Գյումրին մշտապես եղել է ճարտարապետի ուշադրության կենտրոնում, հատկապես 1926թ. երկրաշարժից հետո, երբ քաղաքում ծավալվեց բնակարանային լայնածավալ շինարարություն: Նա հաճախ է եղել այնտեղ, ուսումնասիրել քանդված տների բնույթը, փնտրել շենքերը ճիշտ կառուցելու ուղիներ:

Հետագայում Հովհաննես Քաջագնունու նախագծով կառուցվեց բնակելի նոր շենք (1935) նախկին Բուլվարնայա (Կիրովի փող.) և 27-րդ փողոցների խաչմերուկում: Շինության հորինվածքում ընդգրկված է խանութների շարք, որը զբաղեցնում է առաջին հարկը:

Այս կառույցը ցայտուն կերպով դրսևորեց Քաջագնունու գեղարվեստական ձգտումները, մտածելակերպը, տաղանդը: Դա ճարտարապետի լավագույն գործերից մեկն է: Ջբաղեցնելով կենտրոնական դիրք քաղաքաշինական բարդ հանգույցում, շենքն ունի կարևոր դեր քաղաքի գեղարվեստական միջավայրը կազմակերպելու, տարածքային ուշագրավ հեռանկար ստեղծելու գործում: Դիտման տեսադաշտը մեծ է. այն տարածվում է տարբեր ուղղություններով և ունենալով անկյունային դիրք, շենքը մի կողմից հանդիսանում է երկու փողոցների կառուցապատման էական տարրը, մեկ այլ իմաստով ներազդում է հրապարակի գեղարվեստական ընկալման վրա:

Կառույցում շեշտված է անկյունային կիսաշրջանաձև մասը հետաքրքիր ուղղահայաց ջլատումներով, որտեղ տեղադրված են

պտտվող սանդուղքներ: Դրանք կառուցվածքի հորինվածքային կենտրոնն են, որտեղից անկյան տակ տարաձևվում են վաճառքի ընդարձակ ու լուսավոր սրահները: Խանութների գործունեության համար ապահովված են առևտրի բոլոր հարմարությունները: Ներքին տարածություններին (ըստ մախագծի) տրված է մեծ քաղաքային խանութներին բնորոշ տեսք: Բնակարանները (2-3 սենյակից բաղկացած) մախագծվել են այն տարիներին ընդունված նորմերով, բնակարանային շինարարության պահանջներին համապատասխան:

Քաջագունին մեծ վարպետությամբ է գտել շենքի ծավալատարածական հորինվածք, մասշտաբը: Ճարտարապետությունը համարձակ է, բնույթով էկլեկտիկ:

Նշենք, որ այդ տարիներին Գյումրիում ստեղծագործում էին անվանի ճարտարապետներ Դավիթ Չիսլիև, Ղազար Սարգսյանը, որոնք հայտնի էին Թիֆլիսում կառուցած իրենց շենքերով: Դարի սկզբին այնտեղ իրականացված նրանց ստեղծագործություններն այսօր էլ զարդարում են քաղաքի կենտրոնական մասը: Ճարտարապետները Գյումրի եկան աշխատելու, ունենալով կառուցողական մեծ փորձ ու վարպետություն: Հայտնի են նրանց կառուցած Գյումրիի շենքերը (հրապարակի կինոթատրոնը, տեքստիլագործների քաղամասը, «Չիսլիևի տները» և այլն): Թեպետ այդ կառույցները տարբեր են իրենց ոճական առանձնահատկություններով, բայց բոլորն էլ ներդաշնակ են քաղաքի ընդհանուր կառուցապատմանը: Եվ քաղաքի այս յուրատիպ միջավայրում էր, որ կառուցվեց մի նոր շենք, որն ուներ ճարտարապետական բոլորովին այլ նկարագիր: Իր ոճական լուծումով այն նման չէր քաղաքի որևէ այլ մի շենքի: Ծանոթանալով այս կառույցին, մենք չենք փնտրում որևէ կապ ազգային կամ ուրիշ ճարտարապետությունների հետ, թեպետ ձևերն ու տարրերը հայտնի են ու պարզ: Գյումրիի բնակելի տան գեղարվեստական լուծումը բնորոշ է 20-րդ դարի սկզբի միջազգային ճարտարապետության ոճական որոնումներին:

Շենքի մասշտաբը, առանձին մասերի ուշագրավ համադրությունները նպաստում են ճարտարապետության բնութագրում գերիշխող գեղարվեստականությանը: Իսկ որոշակի էկլեկտիկ բնույթը դառնում է համոզիչ, դիտվում իբրև ինքնատիպ մնուշ:

Շենքի ճարտարապետությունը յուրօրինակ է և դրանով ավելի հետաքրքիր, ինչպես ինքը՝ հեղինակը: Գեղարվեստա-ճարտարապետական և վարպետության հասած ծավալատարածքային լուծումով շենքն այնպես է մտել քաղաքի ավանդական կառուցապատման մեջ, որ թվում է, թե նա դարեր ի վեր կանգնած է եղել այս տեղում: Այն դարձել է քաղաքին հարազատ:

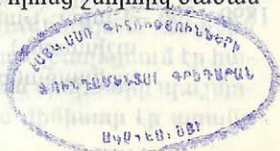
Քաջազնունու այս աշխատանքը հայկական ճարտարապետության լավագույն գործերից մեկն է հայկական ազգային մշակույթի հուշարձանների շարքում: Նշենք մաս, որ այս շենքը այնպես է կառուցված, որ 1988-ի հրեշավոր երկրաշարժից հետո մնաց կանգուն: Այս փաստը կարելի է ընդունել որպես նրա արած գործի հավերժության խորհրդանիշ:

Հովհաննես Քաջազնունու ստեղծագործությանը բնորոշ են բոլոր այն միտումները, որոնք տեղի էին ունենում մեր ճարտարապետության մեջ դարի առաջին երեք տասնամյակների ընթացքում: Ինչպես բոլոր հայ ճարտարապետների, այնպես էլ նրա գեղարվեստական մտորումներն ուղղված էին ազգային ճարտարապետության նոր ուղիների հաստատմանը:

Քաջազնունին պատկանում էր 20-ական թվականների ավագ սերնդի վարպետների համաստեղությանը, որոնք կանգնած էին ժամանակակից հայկական ճարտարապետության ակունքներում, և որոնց գործունեությամբ էր պայմանավորվել նրա զարգացումը:

Հովհաննես Քաջազնունի ճարտարապետի անցած կյանքը մտորումների առիթ է տալիս: Ո՞վ գիտե, ինչ կթողներ մեզ Քաջազնունին, եթե նրա կյանքն ընթանար իր սովորական հունով: Բայց Քաջազնունին հայ էր, հայ ճարտարապետ:

Վերջերս մեր պատմությունը նորից հիշեցրեց, թե դա ինչ է նշանակում: Քաջազնունին չէր կարող հանգիստ ստեղծագործել, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ էր: Նա անմնացորդ նվիրվեց ժողովրդի ազատագրման գործին: Մենք գիտակցում ենք, թե հանուն ինչի էր նրա զոհաբերությունը: Ո՞րն էր նախընտրելի: Չէ՞ որ Հովհաննես Քաջազնունին այն գործիչներից մեկն էր, որոնց շնորհիվ ծածանվեց Հայաստանի եռագույն դրոշը:

A II
86352

Հովհաննես Քաջազնունու կյանքի և գործունեության տարեթվերը

Հովհաննես Մաթևոսի Քաջազնունին ծնվել է 1868թ. փետրվարի 1-ին (հին տոմարով), հոգևորականի ընտանիքում:

1877-1886 – Միջնակարգ կրթություն է ստացել մասնավոր պանսի-
ոնատում, հետո՝ հոգևոր ճեմարանում:

1887-1893 – Սանկտ-Պետերբուրգ. քաղաքացիական ինժեներների
ինստիտուտ, ճարտարապետական ֆակուլտետ: Նրա
նկարները 1891-ին ցուցադրվել են ինստիտուտի
25-ամյակին նվիրված ցուցահանդեսում:

Ուսման տարիներին մեկնել է Անի՝ հայ ճարտարա-
պետությունը ուսումնասիրելու և նյութեր հավաքելու
նախագծվող հայկական եկեղեցու համար:

Ջբաղվել է գրականությամբ, պատմվածքներ է գրել
և տպագրվել Պետերբուրգի մամուլում:

Ինստիտուտն ավարտել է գերազանց (առաջին կար-
գով):

1895 – Բաքու: Աշխատել է իր մասնագիտությամբ (ընդմի-
ջումներով մինչև 1906թ.) հաստիքից դուրս տեխնիկի
պաշտոնում նահանգապետարանի շին. բաժնում: Բա-
լախանների շրջանում կառուցել է հիվանդանոց և եր-
կու բնակելի տուն՝ աշխատողների համար: Մշակել է
ջրանցքի նախագիծ Բալախանների ջրերը դեպի Կաս-
պից ծովն ինքնահոսով հեռացնելու համար:

1895-1897 – Բաքումի: Դաշնակցություն կուսակցության հանձնա-
րարությամբ աշխատել է որպես Մեծովյան բրիգադի
սահմանապահ զորախմբի կորպուսի վարձու ինժեներ:

1897-1899 – Թիֆլիս: Զաղաքային վարչությունում թաղամասի
ճարտարապետ:

1899-1906 – Բաքու: Նավթագործների համագումարի խորհրդում
աշխատել է որպես ավագ ինժեներ: Հասարակական
աշխատանք է ծավալել նավթագործների շրջաննե-

րում (Բալախանների, Բիրի-Էյբաթի, Սաբունչինի):

- 1907 – Բաքու: Սբ. Թադևոս ու սբ. Բարդուղիմեոս հայկական եկեղեցու շինարարության սկիզբը (ավարտվեց 1911): Միաժամանակ Թիֆլիսում: Մասնակցություն դաշնակցություն կուսակցության աշխատանքներին: 1908թ. կուսակցության հանձնարարությամբ մեկնում է Կոստանդնուպոլիս: 1909թ. բանտարկվում է և դատվում Սենատի հատուկ ատյանի կողմից N102 հոդվածով (տաժանավայր): Դատից խուսափելով մեկնում է արտասահման՝ բարեկամ Միրինյանի անձնագրով:
- 1911-1914 – Քաղաքական վտարանդի (Փարիզ, Բեզգիս, Թուրքիա): Վանում կառուցում է հասարակական շենք, քաղաքական, հասարակական գործունեությամբ զուգընթաց դասախոսություններ է կարդում Շեքսպիրի մասին: Ուսումնասիրում քրդական բանահյուսությունը, անում մի շարք քարգմանություններ («Մոսա ու Գյալո Շանհար սարի հետևին», «Ազարների Բուխտանի դեմ», «Ասք Սաֆի Բրախիմի, նրա մոր և կնոջ մասին», «Երգ Խալիի մասին», «Արաբի-ջանե», «Խաչալ» և այլն):
- 1914 – Ռուսաստան: Ապրում է ոչ լեզալ: Քաղաքական գործունեություն:
- 1915 – Թիֆլիս: Քաղբանտարկյալների համընդհանուր կայսերական ազատագրումից հետո զբաղվում է քաղաքական-հասարակական գործունեությամբ: Կովկասյան քաղաքների միության կազմում հանդիսանում էր Հայկական միության խորհրդի անդամ: Հավաքարի շրջանից ընտրված էր Թիֆլիսի քաղաքային դումայի իրավասու:
- 1917 – Բաքու: Քաղաքական-հասարակական գործունեություն: Աշխատում էր նավթ-արդյունաբերական ֆիրմաների դեֆիցիտ ապրանքների բաշխողի պաշտոնում:
- 1918 – Թիֆլիս: Քաղաքական գործունեություն: Առաջին կեսը Գեգեչկորիի կաբինետում զբաղեցնում էր հասարակական խնամակալական մինիստրի պաշտոնը և Զխենկելիի կաբինետում մինիստր էր առանց

պարտֆելի:

- 1918-1920 – Առաջին կեսը: Մայիսի 28, 1918-ի, Անդրկովկասյան ֆեդերացիան կազմալուծվելուց հետո ընտրվում է ՀՀ վարչապետ: Երկրորդ կեսը: Կառավարության ու պառլամենտի հանձնարարությամբ գլխավորում է «Հայաստանի տնտեսական օգնության միսիան» Փարիզում:
- 1920 – Հոկտեմբեր, նոյեմբեր: Պառլամենտի նախագահ: Սովետական կարգերի հաստատումից հետո մնում է Երևանում: Աշխատում է ճանապարհների վարչության (Ուշոսդոր) նախագահի տեղակալ (1921): Բանտարկվում է: Ազատվելով, հեռանում է գործերից: Բոլշևիկների վերադարձից հետո Ձանգեզուրով գնում է Պարսկաստան:
- 1921-1924 – Վտարանդիության տարիներ: (Բաղդատ, 1922 - Բոմբեյ, Եգիպտոս, 1923-24 - Կոստանդնուպոլիս, Բուխարեստ):
- 1925 – Հայաստան: Ընտրվում է ՀՍՍՀ Պետպլանին կից Տեխնիկական խորհրդի անդամ: Աշխատում է բաժնի վարիչ Հայբամբակցւմում (մինչև 1927թ.): Կառուցում է Երևանում և Սարդարապատում բամբակամշակման գործարաններ, կից բնակելի ավաններ, Երևանում ձեթ-օճառի գործարանը:
- 1926 – Մասնակցում է Երևանում ժողտան մրցույթին: Դասավանդում է Երևանի պետհամալսարանի տեխնիկական ֆակուլտետում:
- 1927 – ՀՍՍՀ Պետպլանի ԷԿՕՍՕ-ին կից Շին-տեխնիկական կոմիտեի նախագահի տեղակալ (մինչև 1931թ.):
- 1928 – «Շինարարական կառույցների ռուս-հայերեն բառարանի» ստեղծումը Հր. Աճառյանի, Հ. Ջարդարյանի, Գ. Հակոբյանի, Ա. Տերյանի համահեղինակությամբ: Հրատարակեց հոդված «Հայաստանում շինարարական աշխատանքների անցկացման խնայողականության մասին»։ Ե., «Տնտեսական լրաբեր», ՀՍՍՀ Հայաստանի Պետպլանի օրգան, 1928թ., N1:
- 1930 – Փետրվարի 9. ՀՍՍՀ Լուսժողկոմատի կոլեգիայի որոշ-

- մամբ շնորհվում է պրոֆեսորի կոչում: Ապարանում
կառուցեց շրջգործկոմի, հյուրանոցի շենքերը:
- 1932 – ՀՍՍՀ Կոմունալ տնտեսության ժողկոմիսարիատի
խորհրդի գիտ. քարտուղար:
- 1935 – Կառուցեց Գյումրիի բնակելի տունը (Կիրովի փող.):
- 1936 – Վերանախագծեց ու կառուցեց Բարձրագույն կոմու-
նիստական գյուղատնտեսական դպրոցի շենքը Տեր-
յան փող. Երևանում:
- 1937 – Ենթարկվեց ռեպրեսիայի:

Հովհ. Քաջագունու իրականացրած կառույցները

Հիվանդանոցի շենք, երկու բնակելի տուն, երկհարկանի
մասնաշենք սպասարկող անձնակազմի համար Բալախանների
շրջանում (Բաքու), 1899-1906թթ.:

Հայկական եկեղեցի Բաքվում, 1906-1911թթ. (չի պահպանվել):

Թեյարանի երկհարկանի շենք Թիֆլիսի Մայդանա քաղամասում:
1910-ական թվականներ (չի պահպանվել):

Հասարակական շենք Վանում, 1911-1914թթ.:

Բամբակագտման գործարաններ Երևանում, Արմավիրում, 1927-
1929թթ. (չեն պահպանվել):

Չեք-օճառի գործարան Երևանում, 1927-1929թթ.:

Բանվորական ավաններ ձեք-օճառի և բամբակագտման գործա-
րանների բանվորների համար Երևանում, Արմավիրում, 1927-
1929թթ.:

Բնակելի շինություններ և բամբակի հումքի պահեստներ «Հայքամ-
բակ» միավորման բոլոր շրջաններում, 1927-1929թթ.:

Շրջխորհրդի շենք՝ հյուրանոցով և ճաշարանով Ապարանում,
1930թ.:

Բնակելի տուն խանութներով Գյումրիում, 1935թ.:

ԶՐՈՒՅՅ Հ. ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒ ՀԵՏ

(«Խորհրդային Հայաստան», 1925թ., 23 հունվարի, N17)

Հունվարի 19-ին Թիֆլիսից տեղ հասավ «Դաշնակցությունն անելիք չունի այլևս» գրքի հեղինակ և մախկին դաշնակցական կուսակցության մախազահ Հ. Քաջազունին: Արմենտասի աշխատակցի այն հարցին, թե ի՞նչն է Ձեր Հայաստան գալու մպատակը, քաղ. Քաջազունին պատասխանել է, ես շատ ջերմ ցանկություն ունեմ աշխատելու Հայաստանի շինարարության մեջ իմ մասնագիտության ասպարեզում:

Իր տպավորությունների մասին Խորհրդային երկրներից քաղ. Քաջազունին հայտնել է. «Պետք է ասեմ, որ ընդհանուր առմամբ իմ տպավորությունները Խորհրդային երկրից շատ լավ են, սրտապնդիչ: Մանրամասնորեն չեմ կարող իմ տպավորությունները հայտնել, որովհետև Ռուսիիայում Խորհրդային թերթերի մուտքը խստիվ արգելված է, իսկ Թիֆլիսում ընդամենը մի ամիս եմ ապրել, ուր ամբողջովին զբաղված եմ եղել տարիներ շարունակ երեսնիվայր թաղված ընտանեկան գործերով»:

Դառնալով արտասահմանի հայության՝ քաղ. Քաջազունին շարունակեց. «Ես հաստատապես կարող եմ ասել, որ ընդհանրապես արտասահմանի հայության վերաբերմունքը դեպի Խորհրդային իշխանությունը համակրական է: Սակայն Հայաստանին նյութական օժանդակություն ցույց տալու հարցում ես կազմել եմ այն դառը համոզումը, որ արտասահմանի հայությունն իրական օգնություն անել մեզ չի կարող: Գաղութահայերի մի ահագին մեծամասնությունը գաղթականներ են, որոնք օգնության կարիք ունեն և եթե ցանկանան էլ՝ ի վիճակի չեն որևէ զոհողություն անել: Իսկ այն չնչին բարեկեցիկ մասն այնքան խորթացած է հայրենիքից, որ ամենաչնչին հոգեկան պահանջ անգամ չունի որևէ զոհաբերության: Սա իհարկե անկախ նրանից, թե ինչ պետական վիճակ է տիրում այստեղ՝ Խորհրդային, թե մի այլ: Նրանց արտասանած բառերի մեջ օգնության կարելի է հանդիպել, իսկ գործնականում բնավ:

Մեկ ու կես տարի առաջ դուրս գալով Դաշնակցությունից՝ կուսակցական կապեր չունեմ նրա հետ, սակայն բավական վստահորեն կարող եմ հայտարարել, որ դաշնակցական զանգվածների

մեջ ժխտողական կամ անհանդուրժող վերաբերմունք դեպի Խորհրդային իշխանությունը չկա: Այդ կուսակցության ղեկավարի մեջ կա բացասական վերաբերմունք, որը սակայն շարունակվում է ինքն-գիայի ուժով, բայց այդ վերաբերմունքն ևս տեղի է տալիս ավելի գիտակից ու խելացի վերաբերմունքի:

Մի երևույթ, որ ակնբախ կերպով նկատվում է գաղութահայության մեջ, դա ընդհանուր և շատ բուռն ցանկությունն է Հայաստան վերադառնալ: Ես գիտեմ, որ եթե մի փոքր հնարավորություն լինի ներկա Հայաստանում, տասնյակ հազարավոր հայեր կվերադառնան: Սրա պատճառը ոչ միայն հայրենասիրությունն է, այլ այն նյութական և քաղաքական անհանդուրժելի վիճակը, որի մեջ ապրում են փախստական հայերը:

Այդ գաղթականների մեծագույն մասը, սակայն, իր սոցիալական էությանը Հայաստանի համար այնքան էլ օգտակար չէ: Նրա մի որոշ մասը, որ գյուղատնտեսությամբ է պարապում, գուցե պետք լինի Հայաստան բերել, իսկ լևանգական քաղաքացիների բնակիչներ դառած և սոսկ առևտրով պարապող հայերն օգուտ տալ չեն կարող Հայաստանին: Նրանցից արդեն բավականաչափ կան Հայաստանում և չարժեն նրանց թիվը մեծացնել»:

ՀՄԽՀ Պետական
համալսարան

СССР Государственный
университет

N 1368

"3" մարտի 1930թ.

Ընկ. Քաջագնություն

Հայտնում եմ Ձեզ ի գիտություն, վոր Հայպետհամալսարանի վարչության ս.թ. փետրվարի 6-ի վորոշումը՝ Ձեզ պրոֆեսորի կոչում տալու մասին, Լուսժողկոմատի կողեգիայի ս.թ. փետրվարի 9-ի նիստի վորոշմամբ (արձանագրություն N 9), հաստատված է:

Տեղֆակի դեկան
Քարտուղար

/Նավակատիկյան/
/Շատվորյան/

ընդհանրական արխիվ

ТРУДОВОЕ СОГЛАШЕНИЕ

1936 г. марта "8" дня, г.Ереван

Ниже подписавшиеся, с одной стороны проректор Высшей Коммунистической Сельско-хозяйственной школы им.Берия, Сурен Александрович Хачатрян, в дальнейшем именуемый "Заказчик", а с другой — гражданский инженер Ованес Ованесович Качазнуни, в дальнейшем именуемый "Архитектор", заключили между собой настоящее трудовое соглашение в том, что Заказчик сдает, а Архитектор принимает на себя перепроектировку центральной части и правого крыла начатого постройки здания названной выше школы, согласно прилагаемого к сему задания, на нижеследующих условиях:

1. Состав проекта

Архитектор обязуется составить и сдать заказчику:

1. Пояснительную записку с обоснованием композиции, описанием важнейших конструкций и исчислением объема (кубатуры) проектируемых частей здания.

2. Общую конфигурацию здания в целом (построенной и перепроектируемой частей вместе) в масштабе 1:500.

3. Планы фундаментов, цокольного и основных этажей в масштабе 1:100 со всеми разбивочными отметками в цифровых обозначениях.

4. План крыши в масштабе 1:200.

5. Разрезы (полные и частичные) в масштабе 1:100 в числе достаточном для выяснения внутренних размеров здания во всех его частях, с нанесением в цифровых обозначениях всех высотных отметок для вертикальной разбивки.

6. Фасады центральной части, перепроектируемого крыла и торца его в масштабе 1:100.

7. Надворный фасад (отдельными частями или в развернутом виде) в масштабе 1:200.

8. Все архитектурные детали по внешнему оформлению здания в масштабах от 1:10 до 1:40, в зависимости от потребной степени уточнения той или иной детали.

Перечисленными элементами исчерпывается состав проекта, являющегося предметом данного соглашения. Если сверх этого потребуются какая-либо иная работа проектного характера, то она может быть исполнена Архитектором по особому (дополнительному) соглашению.

.....

Адрес Архитектора: Эривань, ул. Гнуни, 1, дом 2

Проректор
Гражданский архитектор

С.А. Хачатрян
Ов. Качазнуни

Ներկայացվող հեղինակ երկու փաստաթղթերը, կարծում եմ, կհետաքրքրեն ընթերցողին: Դրանք Հովհ. Բաջազնունու կազմած զեկուցագրերն են Գյումրիի 1926թ. երկրաշարժից հետո վերականգնման աշխատանքների մասին, որը նա 1928թ. ներկայացրել էր կառավարությանը: Այս նյութը քաջառիկ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել ոչ միայն մասնագետներին: Ի թիվս այլոց Կեդեկանում ենք նաև մեզ համար ոչ այնքան հայրնի, իսկ ավելի ճիշդ՝ մոռացված 1926-ի աղետի հետևանքների վերացման մասին, երբ փաստորեն սկսվեց Գյումրիի վերակառուցումը՝ նոր գլխավոր հատակագծով և իրականացվեցին քաղաքաշինական բազում աշխատանքներ: Այն շինությունները, որոնց մասին հիշարարվում է Բաջազնունին, դարձան արդի հայ ճարտարապետության լավագույն սրեղծագործություններից:

Ներկայացվում է նաև մի փոքր մաս Հովհ. Բաջազնունու «Հարյուր տաս օր Եվրոպայում» գրքից (հր. «Բարու», 1911թ.), որը տպագրվում է բնագրով:

Լ. Դոլուխանյան

Тип I — 8 кварт., 16 комнат
т. II — 8 кварт., 20 комн.
т. III — 12 кварт., 26 комн.
т. IV — 8 кварт., 28 комн.
т V — 6 кварт., 16 комн.

Ряд 3-х этажных домов по новооткрываемой Бульварной улице,*
вмещающих в себе в общей сложности 32 магазина и 80 квартир с
244 комнатами (квартиры из 2, 3, 4 комнат).

Квартиры разрабатываются в "Бюро" по эскизам Начальника
работ и под непосредственным его руководством. В "Бюро" разраба-
тываются не только основные проекты, но также и все рабочие черте-
жи, конструктивные, детали и шаблоны. По словам д-ра Акопяна
проекты никем не рассматриваются и не утверждаются. По объяс-
нению инж. Варшамяна формально проекты хотя и не утверждают-
ся ни в какой инстанции и поступают в исполнение за одной только
подписью Начальника работ, но фактически Комитет находится в
курсе того, что и как проектируются, почему в случае нужды не
откажет поставить в любой момент свою подпись.

Заданий (программ) для проектирования жилых домов Начальник
работ тоже не получает и вырабатывает их самостоятельно. - Таким
образом, тип и состав проектируемых домов (число квартир, число
комнат в квартирах, службы индивидуальные или общие) устанавли-
ваются одним только начальником работ.

О ПОРЯДКЕ ЗАСТРОЙКИ

Первоначально предполагалось построить в общей сложности 1000
комнат, из коих 500 — в центральных районах, а остальные 500 — на
окраине, в привокзальном районе. Но вскоре выяснилось, что такая
программа не осуществима, почему она была сокращена вдвое, т.е.
снижена до 500 комнат, причем все строительство сосредотачивает-
ся на старых площадях, в указанных выше Центральных частях.

О РЕМОНТНЫХ РАБОТАХ

Предположено отремонтировать 58 муниципализированных
крупных домов. Из этого числа около 25 домов уже отремонтирова-
ны или находятся в ремонте. По темпу работ можно надеяться, что и
остальные дома отремонтируются до истечения года и что строи-
тельная программа в этой части будет выполнена полностью.

* впоследствии ул. Кирова (Л.Д.).

О РАБОТАХ ПО НОВЫМ ПОСТРОЙКАМ

Из числа зданий, намеченных к постройке в текущем строительном сезоне, начаты следующие:

Два дома против здания Исп.Комитета: цоколя кончены, возводятся стены.

Два дома на Цыганском сквере: фундаменты заложены, приступлено к кладке цоколей.

Гостиница: фундаменты заложены.

Дворец Труда: вырыты рвы и котлованы; к кладке фундаментов еще не приступлено.

Два других дома на Цыганском сквере: приступлено к рытью фундаментных рвов.

Бульварная улица еще только планируется.

О СКЛАДАХ

Склады находятся в отрадном состоянии обилием материалов, главным образом — леса. Содержатся склады в хорошем порядке. Учет и отпуск материалов ведется по-видимому, весьма тщательно.

* * *

Беглое знакомство с состоянием работ с организацией и постановкой дела, фактическая сторона коих кратко изложена выше, приводит меня к нижеследующему заключению.

1. Работы сильно запоздали, как в городе, так и в селениях.

Возможно, что ремонтные работы выполнятся в сезоне, но что касается новых строений, то нужно думать, что даже и сокращенная программа — в пределах 500 комнат будет осуществлена в текущем году лишь в небольшой части. Так: гостиница* в лучшем случае будет закончена вчерне, а Дворец Труда и большие дома на бульваре не будут закончены даже вчерне. Могут быть закончены вполне лишь два дома против здания Исполкома, да 6 или 8 домов на Цыганском сквере, но они в общей сложности дадут не более 200-250 комнат.

2. Одной из причин запоздания работ является, по-видимому, то, что технический аппарат поздно был организован и работа его на первых порах была плохо налажена.

Ныне аппарат окончательно конструирован и приспособлен к определенному порядку работ. Вносить какие-либо изменения в установившийся порядок, в состав отдельных аппаратов и их взаимоотношения не представляется целесообразным. Такие вопросы могут быть поставлены только для будущего строительного сезона, а в настоящее время самое лучшее — не перестраиваться. В частности

* речь идет о здании гостиницы архитектора Д.Числиева (Л.Д.).

не следует поднимать вопросы о сокращении штата технического обслуживания.

Такая операция может быть и могла дать некоторую (весьма незначительную) экономию, но отразилась бы отрицательно на ходе работ. Скорее можно было бы рекомендовать некоторое усиление производственного аппарата (производителей работ, техников и десятников при них).

Другая причина запоздания работ — недостаток штучного туфа, затем недостаток каменотесов и каменщиков. Этот недостаток мог бы быть в значительной степени устранен, если бы порядок застройки был иной, а именно:

Ныне начата застройка с центральной части города — с площади им.Ленина и проектируемой Бульварной улицы, лучшей в городе. Естественно, что в этих центральных и лучших кварталах здания должны иметь характер несколько монументальный (Дворец Труда, Банк, Гостиница, трехэтажные дома на Бульваре), а это осложняет и замедляет работу. Камень потребляется исключительно штучный и довольно крупного размера, почему остаются неиспользованными (за маломерностью) большие запасы камня от разборки старых зданий. Наружные стены облицовываются целиком чисто и получисто тесаным камнем, что требует большого числа камнетесов; дело осложняется еще и тем, что фасады декорируются более или менее сложными карнизами, поясками, окаймлениями проемов.

Если бы застройка была бы начата с окраины (например, с привокзального района), типы домов могли бы быть значительно проще и работы производились бы быстрее. Имеющийся на месте камень от разборки старых строений — хотя бы и не полномерный, мог бы быть пущен в кладку, чем сильно сократилась бы потребность в новом камне. Наружные стены наравне со внутренними могли бы возводиться из грубо околотога камня под штукатурку или расшивку, что потребовало бы много меньше камнетесов, а отчасти и каменщиков. В результате, при том же количестве подвозимого нового камня и том же числе камнетесов-каменщиков, можно было бы исполнить работ вдвое больше, чем исполнено в действительности.

Затем, открытие такой широкой улицы как Бульварная в густо застроенной части города, потребовало слома многих домов (хотя уже ветхих или сильно поврежденных), больших земляных работ по планировке и вывозу огромной массы мусора. Работа эта настолько значительна, что до сих пор далеко еще не кончена и проектируемые здесь дома еще не могут быть заложены. Между тем, если бы застройка была начата с привокзального ровного и сравнительно мало застроенного плато, затруднения здесь были бы минимальные

и дома давно уже могли бы быть заложены. Почему именно восстановление начато с центральной части и капитальных строений, выяснить я не мог. Но порядок этот уже принят к осуществлению, и менять его поздно. Остается продолжить начатое и довести до конца. На будущее же время нужно настоятельно рекомендовать упростить каменную кладку, утилизировать имеющийся на месте камень и сократить теску.

4. Нужно считать крупным упущением то, что проекты не представляются на утверждение в надлежащих инстанциях. Это не пустая формальность, а узаконенный порядок, имеющий весьма серьезное основание. Нельзя, чтобы автор проекта или проектирующее учреждение сами же утверждали к исполнению свой собственный проект: для этого имеются Госисполком, Коммунальный отдел при Комиссариате внутренних дел, и Т.К.С. при ЭКОСО. Насколько мне известно, никаким актом строительства Комитета по восстановлению Ленинакана не изъято из этого общего правила. Проекты здания стоимостью в несколько миллионов рублей не могут начинаться и кончаться в "Бюро проектирования" при Начальнике работ: они обязательно должны быть рассмотрены и одобрены к исполнению в узаконенных инстанциях.

5. Узкоколейка должна пройти поверх разрабатываемого плана, на 2-3 саж. выше места свалки и заготовки камня, вывоз из котлована на арбах, подвоз к линии, нагрузка, а затем выгрузка и доставка на арбах до места потребления ляжет серьезным расходом и ожидаемое большое снижение стоимости перевозки едва ли будет достигнуто. Но даже при этом опасении постройку узкоколейки нельзя считать ошибкой. Если она не оправдывает себя в нынешнем году, то оправдает впоследствии, ибо несомненно, что механическая тяга в конце то концов должна оказаться выгодней воловьей.

6. Проектируемая для сельского строительства кладка стен из дровяного леса в каркасе из подтоварников представляет интересную попытку дать сравнительно недорогую и вместе с тем безопасную от землетрясений конструкцию. Другие преимущества этой системы — быстрота и простота кладки, не требующей квалифицированных рабочих, а затем и легкость ремонта. Крупнейший недостаток — недолговечность. Один такой показательный домик уже строится в Ленинакане. На этом опыте можно установить действительную стоимость постройки. Можно, однако, наперед быть уверенным, что там, где имеется подходящая глина для приготовления саманного сырца, сырцовая кладка — хотя бы и усиленная проволочным плетением, должна обойтись дешевле дровяной. Но там, где нет глины для сырца, дровяную кладку нужно считать наиболее дешевой из всех

сейсмобезопасных кладок.

7. Пемзовый туф, из которого уже пилятся блоки для постройки пробкового домика в Ленинанкане, заслуживает самого серьезного внимания. Этот материал имеет, по-видимому, такие превосходные качества, что при правильно поставленной разработке и проведения рельсового пути до карьера, может вытеснить всякий другой естественный и искусственный строительный камень вдоль железнодорожной линии не только в пределах Армении, но и далеко за ее пределами.

Совету Народного Хозяйства или какому-либо другому хозяйственному органу следовало бы специально заняться этим вопросом.

Ов. Качазнуни

Июль 1927г.

Эривань

ՀՀՆԴԿՈՒ Փ.112, ց.4. գ.654, էջ 17-19

О РАБОТАХ ПО ВОССТАНОВЛЕНИЮ ЛЕНИНАКАНА И ЕГО УЕЗДА

(доклад об инспекции, сделанной 27-28 декабря с.г.)

С целью выяснения результатов строительных работ, произведенных в Ленинакане и его уезде в истекшем строительном сезоне, а также в плане, намеченном к исполнению в 27/28 году, мной был составлен подробный опросный лист, препровожденный Республиканским Комитетом по восстановлению Ленинакана Уездному Комитету.

Письменный ответ на поставленные вопросы уже составляется в Ленинакане и будет получен на днях.

Впредь до того, на основании беглого ознакомления с работами на местах производства их и на основании словесных объяснений, данных уполномоченным Уездного Комитета, доктором Акопяном и помощником Начальника работ инж. Варшамяном, считают нужным и возможным, не вдаваясь в подробности, сделать теперь же несколько общих замечаний по крупнейшим вопросам строительства.

О ПРОЕКТАХ

Летом с.г. после первой моей поездки в Ленинакан, в докладе от 8 июня, я писал:

"Нужно считать крупным упущением то, что проекты не представляются в надлежащих инстанциях. Это не пустая формальность, а узаконенный порядок, имеющий весьма серьезные основания. Нельзя, чтоб автор проекта или проектирующее учреждение сами же утверждали к исполнению свой собственный проект. Для этого имеются Городской Испол.Комитет, Коммунальный отдел при Комиссариате Внутренних дел и ТКС при ЭКОСО. Насколько мне известно, никаким актом строительство Комитета по восстановлению Ленинакана не изъято из этого общего правила. Проекты зданий, стоимостью в несколько миллионов рублей, не могут начинаться и кончаться в "Бюро проектирования" при Начальнике работ: они обязательно должны быть рассмотрены и одобрены к исполнению в узаконенных инстанциях."

Доклад был адресован ТКС, который представил его ЭКОСО.

Дальнейшая судьба его мне неизвестна. Во всяком случае, ни доктор Акопян, ни инж. Варшамян ничего не знают о содержании доклада (в частности, о необходимости представлять проекты на утверждение в подлежащих инстанциях) и дело проектирования сейчас обстоит точно так, как обстояло в начале сезона, а именно: как разработка заданий для проектирования, так и разработка самих проектов и конструкций делается в "Бюро проектирования" при Начальнике работ и утверждается к исполнению тем же Начальником. Какой-либо другой критики и оценки они не подвергаются и какой-либо дальнейшей инстанцией они не утверждаются. Правда, осенью с.г. Республиканскому Комитету были представлены проекты Гостиницы и три типа жилых домов. Но сделано было это в порядке простой информации, т.к. здания были уже построены. Республиканский Комитет препроводил проекты на заключение ТКС, который нашел излишним входить на рассмотрение фактически осуществленных проектов, но, по требованию Сов.Нар.Комиссаров, дал свое заключение, резюмированное в протоколе от 9 ноября с.г. Относительно типовых жилых домов в резюме ТКС сказано следующее:

По типу первому (восьмиквартирный дом с 16 комнатами): "В общем проект считать составленным удовлетворительно, отметив, что в качестве типового, требует переработки.

По типу второму (восьмиквартирный дом с 20 комнатами): "Считать необходимым отметить, что проект отнюдь не может быть рекомендован в качестве типового".

По типу третьему (двенадцатиквартирный дом): "Считать, что этот проект, как и предыдущий, не только не может быть рекомендован как типовой, но не может быть признан удовлетворительным и как нетиповой.

Таким образом, относительно первого типа заключение ТКС условно одобрительное, а относительно двух последних определенно неодобрительное. Иначе говоря, если бы проекты своевременно были представлены на утверждение ТКС, как это полагается по Положению, о нем-то в утверждении было бы отказано. Но по этим проектам — за исключением первого типа, явно негодным по мнению высшего в Республике Техническо-строительного органа, здания уже возведены, причем по забракованному типу (старому) построено 6 домов стоимостью (по справке инж. Варшамяна) около 370-380 тыс. рублей, а по еще энергичней забракованному типу (третьему) 7 домов стоимостью 525 тыс. рублей, а всего около 900 тыс. рублей.

Далее, по Бульварной улице построен блочный дом, по которому заключения ТКС не имеется, ибо проект к нему не поступал. Нет никаких гарантий, что заключение будет непременно одобритель-

ное, а между тем, дом стоит около 200 тыс. рублей и тоже является типовым (предполагается построить на той же Бульварной улице).

Создалось положение, на которое Республиканскому Комитету следует обратить серьезное внимание и принять меры для устранения дальнейших осложнений.

О ТРЕХЭТАЖНЫХ ЗДАНИЯХ

Во "Временных правилах о конструкциях жилых строений в районах, подверженных землетрясению" сказано: "Возводить здания не более, чем в два этажа, общей высотой не выше 10 метров... Строения большей высоты должны иметь конструкцию более сильную, чем предусматривается настоящими временными правилами и должны быть возведены не иначе, как по проверке и утверждению в компетентных инстанциях". С другой стороны, конкурсные проекты дали конструкции только для одно- и двухэтажного дома, т.к. более высоких строений не значилось в заданиях.

Ввиду этого, в докладе моем от 8 июля было сказано: "В частности, нужно выяснить, насколько допустимо возведение трехэтажных строений на грунте Бульварной улицы и каковы должны быть конструкции их для должного обеспечения сейсмостойкости".

Когда писались эти строки, трехэтажные строения еще проектировались, а теперь два таких дома уже построены: "Гостиница" стоимостью около 250 тыс. рублей и отмеченный выше большой дом на Бульварной улице стоимостью около 200 тыс. рублей.

На мой вопрос: обсуждался ли в Комитете вопрос о трехэтажных строениях, я получил от инж. Варшамяна ответ отрицательный. На следующий вопрос: сделаны ли какие-либо расчеты и приняты какие-либо дополнительные меры для усиления конструкций, вновь последовал ответ отрицательный, конструкция их та же, что и в двухэтажных.

Спрашивается: какие гарантии, что построенные дома сейсмостойки. Ведь условия работы: конструкции в высоких строениях иные, чем в низких. А что, если расчеты покажут (насколько строительная механика вообще способна ориентироваться в этой области темной), что такой высоты и такой конструкции сооружения не выдержат землетрясения во столько-то баллов. Не говорю, что теоретический расчет (в пределах средств строительной механики) приведет к такому именно заключению; но ведь возможность его не исключена, и раньше, чем строить, нужно иметь обратное убеждение. А его-то и нет, или, по крайней мере, не видно, на чем оно основано. Это второе обстоятельство, на которое Республиканскому Комитету следует обратить внимание.

О том, в какой мере выдержаны сметы, можно будет иметь точное суждение только по составлению надлежащих отчетностей. Но один частный случай уже бросается в глаза. А именно: стоимость Гостиницы была определена сметой в 180 тыс. рублей, фактически же она будет стоить (по словам д-ра Акопяна и инж. Варшамяна) около 250 тыс. рублей, что дает 40% превышения над сметой... Такой чрезмерно высокий процент не может иметь оправдания в особенности потому, что в данном случае смета составлялась в том же строительном сезоне, т.е. тогда, когда цены на главнейшие материалы и работы были уже выяснены, и, следовательно, не было налицо основного источника расхождения сметы с выполнением.

Приходится думать, что или смета была составлена с грубыми упущениями или, что представляется более вероятным, при производстве работ она была отложена в сторону и строили так, как не были связаны никакой сметой, а между прочим, для этого то и составляется, чтобы не выходить из рамок определенного финансового плана и удержать строителя от увлечений.

О ПОСТРОЙКАХ В СЕЛЕНИЯХ

В с.Александровском построены дома из глиняно-саманного сырца; в остальных селах — за неимением на месте глины — из дровяного леса в каркасе из подтоварников. По словам инж. Варшамяна, глина в Александрове оказалась слишком тощей, почему и кирпич получился низкого качества (не выдерживает сырости). Если это так, то будущей весной, при оттепелях вперемежку с заморозками, можно ожидать серьезных повреждений в кладке стен. Это тем более возможно, что штукатурка (обмазка глиной снаружи и изнутри), исполненная уже при наступившем морозе, сильно растрескалась и не может охранить в должной мере тела стены.

Крестьяне жалуются на холод в домах (указываются, например, что за ночь, когда перестает топить печь, стены изнутри покрываются инеем). Холод должен быть объяснен отчасти указанным дефектом штукатурки, главным же образом тем, что смазка и засыпка земляной крыши тонки. А сделать их толще нельзя было потому, что балки не выдержали бы большей тяжести (в осмотренных мною домах некоторые балки уже дали весьма заметный прогиб).

Стена с закладкой каркаса дровяным лесом в торец выглядит много хуже, чем можно было ожидать. Дефект заключается в том, что плохо распилены не по определенной мерке на равные части, а на глаз, с разницей в 4-5 и более сантиметров. Казалось бы, что при

несколько внимательном отношении к делу, нетрудно было выдержать точную мерку, а неукладывающийся в мерку небольшой остаток от концов плах пустить в топку. В результате же небрежной распиловки получилась кладка, которая не может быть выравнена никаким наметом и стена остается корявой, вся в выступах и впадинах.

Еще менее удовлетворительны стены, где каркас не заложен дровами в торец, а обшит с обеих сторон плахами (как обшивается перегородка багдади под штукатурку). Сама по себе эта конструкция, ввиду неровной толщины плах и большой искривленности их, не может быть признана целесообразной даже при тщательном исполнении. Но о тщательном исполнении в данном случае не может быть и речи, ибо работал не плотник, а сам домовладелец-крестьянин, плохо владеющий топором. Кроме того, плахи набиты не сплошь, а большими промежутками (вероятно для сбережения леса). В результате получилась клеть, которая не может держать должным образом ни внутренней засыпки, ни наружной смазки, и в доме неизбежно будет холод.

Всего в 7 селениях построено 613 деревянных домов, из коих 459 закончены и заселены, а остальные 154 дома начаты постройкой, но еще не закончены (из-за наступления холодов).

О ПЛАНЕ РАБОТ НА 27/28 ГОД

Никакого плана, никакой программы строительства для наступившего года нет у Уездн. Комитета: он ждет инструкций и указаний от Респ. Комитета. На мое замечание, что Уезд. Комитет сам должен был позаботиться выработать программу и представить ее на утверждение Республиканского, я получил ответ, что, не зная ничего о размерах ассигнования, нельзя было даже и приступить к программе работ.

Так или иначе, факт тот, что в конце декабря Уездный Комитет не знает, в каком объеме предстоит ему строить, не знает, какие проекты надлежат разрабатывать, какие и в каком количестве материалы и рабочая сила потребуются в настоящем сезоне, какой можно ожидать недостаток, откуда и как пополнить его.

Считают долгом не просто отметить этот факт, но буквально забить тревогу, ибо к открытию сезона Комитет может оказаться так же малоподготовленным, как и в начале прошлого сезона. В результате — спешка и агитация весною, неизбежные ошибки, задержки в работах, переплаты на материалах и рабочей силе.

Всякая правильно функционирующая строительная организация пользуется зимним перерывом, чтобы, с одной стороны довести ито-

ги по работам закончившегося сезона, а с другой стороны — подготовиться к будущему. Подготовка предполагает не только составление общего плана, но и детальную разработку его, включая полные проекты отдельных сооружений с конструктивными и рабочими чертежами, сметы с исчислением количества материалов и рабочей силы, средства и способы поставки их, заблаговременная заготовка того, что может быть заготовлено зимою, организация рабочего аппарата и прочее, с тем, чтобы перед открытием сезона вся кабинетная работа была закончена, предварительные меры приняты, рабочие аппараты конструированы, работа между ними распределена и каждый работник поставлен на свой пост.

Эта работа не продлевается в Ленинкане и дальнейшее запоздание может отразиться самым серьезным образом на предстоящем строительстве. В частности, есть кажется, предположение ликвидировать Уездный Комитет по восстановлению и функции его передать Городскому Исполнительному Комитету. Если это так, то нужно поспешить реорганизацию, произвести немедленно, чтобы дать новой организации возможность ориентироваться и овладеть делом, стать хозяином и сделать нужные распоряжения.

Ов. Качазнуни

ՀՀՆՊԿՊՈ Փ.112, g.4. q.654, էջ 77-79

СОБОР СВЯТОГО ПЕТРА

(отрывки из книги "Сто десять дней в Европе")

Собор св.Петра, величайший и великолепнейший в мире христианский храм — отсюда, с площади, не производит почти никакого впечатления. Это звучит странно, а, между тем, это правда. Да, в сущности, вы храма и не видите отсюда. Вы видите только колоссальный четырехугольник портала с высокой аттикой наверху, дающей одну массивную горизонтальную линию, а сверх этой линии — далеко позади в сильном ракурсе — часть барабана и кровлю купола, архитектурно ничем не связанного с порталом. Самый портал — величественный и грандиозный — ни мало не напоминает входа в храм. Если у вас нет никакого знакомства с итальянскими церквями в стиле ренессанса, то вы никогда не догадаетесь, что этот четырехугольный фасад, обработанный в два этажа с антресолями между ними, да еще с четвертым этажом в аттике, — что он принадлежит церкви. Это дворец, музей, академия, театр, банк, — все, что угодно, но только не церковь.

Я попробовал обойти здание кругом, попал в лабиринт ватиканских улиц, искал и не нашел пункта, откуда мог бы увидеть храм, если не в целом, то, по крайней мере, в таком приличном отрывке, по которому мог бы почувствовать основные массы композиции. Чтобы добиться в этом отношении некоторого успеха, нужно уехать подальше отсюда, взобраться на какой-нибудь холм, например, в великолепные сады Пинчио, что я и сделал. Но и здесь я не получил достаточного удовлетворения. Правда, отсюда хорошо виден знаменитый купол, — а он прекрасен, как Божий день, — но само здание остается все-таки скрытым. Вместо него вы видите хаотическую массу выступов, фасадов, кровель, низких куполов, но целое остается недоступным.

В общем итоге, отрешившись от предвзятых мнений, нужно признать, что ватиканский св.Петр снаружи несравненно ниже петербургского св.Исакия. Конечно, Исакий не более, как слабая и скромная имитация, но зато он не замаскирован позднейшими пристройками: он гармоничен и цел; он стоит на площади, со всех сторон открытый, — вольно и свободно — и дает полную возможность понять и оценить его благородные контуры и массы.

Самое лучшее на площади св.Петра — лестница перед храмом; нехитрая вещь — каменная лестница на открытой площади; но гигантские, безпримерные размеры обращают это простое сооружение в предмет эстетики. Когда вы поднимаетесь по этой лестнице, видите безмерную ширину, оцениваете безумную расточительность ее мраморного массива, то сразу чувствуете, что готовитесь вступить куда-то, где вас ожидает нечто исключительное, единственное... Это не лестница в обычном смысле слова, а величавый каменный поток, — лава, застывшая концентрическими, широкими и пологими кругами в белый, потемневший, как старое серебро, мрамор...

Здесь, на этой гигантской лестнице, где сотня за раз поднимающихся и спускающихся людей кажется потерянной среди обширной пустыни, вы начинаете проникаться тем чувством немого восторга и благоговейного страха, которое ожидает вас впереди и которое уже целиком охватывает вас, раз только вы вступили под могучие своды портала...

Чтобы осветить лучше дело, замечу здесь же, что в собор с.Петра я вступил с большим предубеждением. Я видел многочисленны изображения этого здания — кто не видел их? — и, как мне казалось, достаточно хорошо знал его. Я был уверен, что найду здесь — в удвоенном, утроенном масштабе — то же богатство, ту же роскошь, пожалуй, ту же красоту больших католических церквей, которых так много уже я видел и которые так мало трогали меня.

Но едва я переступил порог массивной бронзовой решетки и очутился в торжественном полумраке портала, как сразу же опешил: нет, клянусь Богом! я этого не ожидал, а, между тем, это было лишь первым аккордом той непостижимой архитектурной симфонии, которая зовется храмом св.Петра.

В чем заключаются чары его обаяния, в чем заключается то нечто, которое делает его таким неотразимо-могучим?

Вот вопрос, который я сто раз повторял себе, часами бродя по собору, и долго не находил ответа.

Богатство, великолепие и красота собора превосходят всякое воображение, это становится очевидным с первого взгляда. Но не в них дело. Они не объясняют того, почему собор прекрасен, — понимая под этим словом не превосходную степень красивого, а то особое качество, которое одухотворяет мертвый материал и превращает его в живое произведение искусства.

Одевающие пол, стены и пилоны — цветные мрамора дивно красивы и подобраны с тонким пониманием сочетания и контраста тонов. Величавые своды, сплошь обработанные золотыми кессонами, великолепны, как нельзя более. Скульптура — мраморная и бронзовая —

живопись и мозаика безукоризненно хороши. Но все это не то. В конце концов это только роскошный наряд, который может — в лучшем случае — еще более украсить прекрасное тело, но создать его не может.

Здание захватывает и покоряет душу не мишурой — мрамором, золотом или бронзой, — всем своим существом, могучим, вдохновенным, цельным и гармоничным и великая тайна его обаяния заключается в поразительной *уравновешенности*.

Здесь все колоссально, но нет ничего чудовищного. Сделать нечто, превосходящее размерами всякое вероятие, и сделать так, чтобы оно не отталкивало, не пугало, а наоборот, привлекало к себе, ласкало, — вот то чудо, которым мир обязан гению Браманте и Микель Анджелло. Равновесие целого со всеми отдельными частями и каждой отдельной части с целым, — вот что делает из непомерно богатого, пышного и театрально-великолепного собора св.Петра чудо искусства.

Вы стоите в соборе и вовсе не чувствуете его неимоверной массы. Все, что видит глаз, спокойно, стройно; все имеет свои естественные, свойственные его природе, размеры, — ни на волос не более и не менее. Главные пилонны имеют размеры крепостных башен, но они нисколько не давят пола. Пилястры на них имеют в поперечнике сажени две, но они кажутся легкими и элегантными. Вот эти пухленькие херувимчики, поддерживающие медальон с изображением какого-то святого, кажутся такими крохотными, что вы с удовольствием посадили бы их себе на ладонь; но всмотритесь хорошенько, — ведь у этих милых крошек ручонки толще вашего бедра. Разставленные в нишах статуи кажутся роста как раз натурального, а на самом деле он втрое выше самого рослого человека. Подымитесь взглядом еще выше, посмотрите на этих мраморных ангелов, которые так грациозно, так непринужденно сидят на арках и, кажется, вот-вот вспорхнут и улетят, — до того они легки, воздушны; на самом деле эти эфирные существа из каррарского мрамора весят по меньшей мере сотню тонн. Еще выше, по ободу барабана, вы читаете латинскую надпись; буквы вам кажутся примерно такими, какими печатаются обыкновенно заголовки книг; а между тем, они имеют высоту ровно в два метра. Еще выше идут евангелисты, апостолы, архангелы и, наконец, в плафоне фонаря сам Бог Саваоф. И все это растет по мере удаления от зрителя, принимает размеры, пугающие воображение; но, как и архитектурные массы, служащая им рамами, декорации эти так тонко прочувствованы, так дивно уравновешены, что кажутся как раз такими, какими им следует быть, — без малейшего преувеличения.

У Бедекера читаю, что площадь пола собора превышает 15000 квадратных метров. Но эта цифра ничего не говорит воображению. Сделаем лучше такой расчет. На одном квадратном метре могут стать зараз четыре человека. Следовательно, собор св.Петра может вместить в себе 60000 человек, — целое население порядочного губернского города...

Чтобы лучше прочувствовать размеры собора, нужно подняться под купол и смотреть сверху вниз. Отсюда открывается поразительный вид на внутренность колосса. Для подъема имеется лестница, умеренно-крутая дорога спирально поднимается в массиве стены. По этой лестнице-дороге (по ней Наполеон проехал верхом на муле) попадаете сначала на крышу, где можете прогуляться и перевести дух. Крыша св.Петра — не крыша, а целая сеть хорошо мощенных кирпичом улиц, переулков и площадей. Тут вы найдете несколько небольших домиков с полным хозяйством и живущих в них служителей собора, с чадами и домочадцами. Эти добрые люди устроились здесь так же комфортабельно, как простые смертные устраиваются там, внизу... Купол внутри имеет две галереи — нижнюю и верхнюю. В нижнюю (у основания барабана, непосредственно над парусами) попадаете легко; но чтобы добраться до верхней, должны преодолеть лестницу в 200-300 ступеней; она достаточно просторна, но очень крута и утомительна. Но этим ваше восхождение на св.Петра еще не кончается. Нужно подняться еще выше, на вершину купола, в окружающую фонарь галерею, чтобы полюбоваться широким видом на разстилающийся далеко внизу Вечный Город. Сюда лестница и крута, и тесна; ее приходится брать с отдыхами. Когда с низу, с площади, смотришь на этот фонарь и его галерею, кажется, что тут едва лишь одному человеку хватит места протиснуться между колоннами. Но я застал здесь толпу человек в 300, причем не чувствовалось особенной тесноты. Отсюда можно подняться еще выше, в медное яблоко под крестом. Но это сопряжено уже с большими затруднениями, при том надо еще выждать очередь: яблоко, изволите ли видеть, может вместить в себе за раз *только* 16 человек! Что вы наверху увидите? Да равно ничего, так как яблоко совершенно глухое. Но, несмотря на это, недостатка в любителях нет. Люди становятся в ряд, как перед театральной кассой, терпеливо выжидают очередь, протискиваются через какую-то спиральную трубу, ползают по какой-то невозможной лестнице, обивают себе колена, ушибают лбы... И все это для того только, чтобы посидеть в теплом и пустом шаре...

Говорить об отдельных памятниках искусства в соборе св.Петра не берусь. Их великое множество, все они превосходны (за исключением только напыщенного багдахина над главным алтарем да еще

чудовищно-нелепой композиции "стула св.Петра" в глубине абсиды) и, что самое важное, все они соединены с архитектурой здания так полно, так органически слиты с ней, что кажутся не самостоятельными целыми, а неотъемлемыми частями этого целого. Алтари, хоры, ложи, кафедры, исповедальни, надгробные памятники, статуи, медальоны, раки, живопись и мозаика — все это слилось в одного с колоннами, пилястрами, арками, архитравами, сводами и куполами, чтобы дать один могучий, потрясающий аккорд, как хорошо спевшийся хор в тысячу голосов дает один общий, нераздельный звук — полный, глубокий, вдохновенный...

.....

Все это очень хорошо. Но, когда проходят первые часы восторга и упоения, задаешься невольно вопросом: где же, однако, христианский храм? Что общего между этим чувственным великолепием — правда, недостижимо прекрасным, как художественное произведение — и аскетическими заветами Христовой церкви? По какому странному недоразумению — или может быть, кощунственной мистификации — творцы этого более чем языческого храма могли назвать себя христианами, а самый храм могли посвятить апостолу христианства, — святому Петру, бедному и скромному рыбаку в поношенном плаще? Где тут отречение от мирской суеты? Где культ чистого, высокого духа, — духа, бегущего от соблазнов плоти, ищущаго восторгов в самом себе и в мистическом общении с Богом? В чем тут смирение, где прославление "нищих духом" и "малых сил?"...

Все, что вы видите в храме св.Петра, — не христианство, а самое что ни есть языческое язычество. Это не церковь, а кумирня. Культ христианства остался где-то там, позади; его нужно искать в готических соборах — в парижском Notre Dame, например, или, еще лучше, в Риме же, в старинной базилике св.Клементи.

Эпоха Ренессанса, эпоха могущества римских пап, является одновременно эпохой полного забвения духа и смысла христианства.

Если кто-либо сомневается в этом, пусть побывает у св.Петра Ватиканского. Нельзя представить себе ничего более язычески чувственного. Видимая красота форм, блеск и роскошь вместо невидимой красоты духа, — это ли не язычество? Уже основные формы храма с преобладанием горизонтальных членений и циркульных кривых, вместо вертикально взвизывающейся раскриповки и восторженно-беспокойной стрелки готики, имеют на себе несомненную печать чего-то положительного, земного, человеческого. Шаровой купол, полукруглые своды и арки с золотыми кессонами, мягко округленные стержни колонн, их пышные капители с коринфскими аканта-

ми и ионическими завитками, — они элегантны и чувственны, как произведения Эллады и Пальмиры. Живопись совершенно утратила наивную прелесть и робкую целомудренность первых христианских мастеров или хотя бы только прерафаэлитов. Тут, напротив, роскошь форм, мужская и женская нагота соперничают с роскошью и блеском красок. Не знаешь чему удивиться больше: великолепию ли сильных, упитанных тел под отливающей золотом кожей или великолепию царственно-пышных одеяний, — артистической драпировки бархата, атласа, парчи.

В трактовании живописца XVI-XVII ст. кающаяся Мария Магдалина является не скорбной грешницей, а богиней любви и неги, а скромная, тихая Богоматерь — знатной патрицианкой в шелку и кружевах... Скульптура ни в чем не уступает живописи: папы тут кажутся ряжеными для блестящего маскарада князьями, архангелы похожи на гладиаторов и цирковых атлетов, а херувимы — родные братья классических амуров, шаловливых, дерзких и чувственных...

Но с язычеством св.Петра можно бы примириться: пусть это не христианская церковь, а языческий храм. Этим было бы установлено только то, что творцы его — эти авантюристы-папы, красные кардиналы, зодчие, ваятели и живописцы на службе их, — что все они, по самому складу своей души, были не христианами, а язычниками... Пусть! Художественная ценность памятника от этого не понизится нисколько. Но есть в храме маленькая подробность, которая — раз вы обратили на нее внимание и оценили должным образом — способна смутить самого закоренелого эстета и обратить великолепный памятник искусства в предмет ненависти и отвращения. Подробность эта — стертые пальцы на бронзовой ноге св.Петра...

Попытаюсь высказаться.

В соборе есть старинная бронза — умеренных размеров св.Петра. Доблестный святой сидит в кресле; десницу он поднял благословляющим жестом, а в шуйце зажал и крепко держит огромные ключи; одну ногу он скромно подобрал под себя, а другую — соблазнительно выставил вперед... Ах, если бы он не делал этого рокового движения? Но он его сделал и на многие века наложил на человечество печать проклятия, ярмо позорного рабства... Установился обычай, — не обычай, а непреложный закон, в силу которого всякий верующий, приходя в храм, обязан приложиться к ноге святого. Ключ от райских врат в руке, и нога, выставленная для лобзаний, — какой выразительный и какой возмутительный символ!..

И верующие, веками и поколениями, смиренно склонялись перед

бронзовой отливкой и с мольбой прикладывались к ноге в сандали... Оно и понятно: ведь они видели собственными глазами вожденные ключи в руках святого! И вот, от бывших здесь некогда полных пяти пальцев, ныне сохранились лишь слабые следы...

Сколько миллионов пар уст должны были приложиться к мертвому, неподатливому металлу, с какою страстью должны были они лобызать его, чтобы так чисто отполировать!.. И какое порабощение свободного духа, какое страшное принижение пытливого разума требовалось для такого беспримерного эффекта! Какая сложная система сознательной лжи и планомерного обмана, какой гнет над совестью, какое утонченное запугивание мысли, какая преступная эксплуатация невежества нужны были, чтобы так принизить, так поработить человека, созданного по образу и подобию Божьему!..

И когда подумаешь, что все это было сделано во имя и от имени Того, Кто сам взошел на Голгофу за завоеванием свободы духа, — Того, Кто отверг всякую тиранию, всякую власть человека над человеком, — Того, Кто жил и умер за оскорбленных и угнетенных; когда подумаешь, что этот великолепный собор вырос на лжи, на кощунственной фальсификации великого учения; что каждый камень в нем куплен ценою преступления, ценою систематического запугивания мысли, систематического подавления воли и развращения совести; когда подумаешь хорошенько обо всем этом, то так и хочется крикнуть: великий памятник искусства, ты памятник рабства и позора!.. Уже лучше бы тебя не было вовсе...

КОЛИЗЕЙ

Но чтобы составить себе полное представление о могуществе императорского Рима, о его безграничном богатстве и великом пристрастии к грандиозному, нужно побывать в Колизее. Мало побывать, походить и поглазеть, нужно посидеть — и долго посидеть — в каком-нибудь укромном уголку, в тени нависшего высоко над головой могучего свода, вдали от беспокойных групп англичан, наедине с самим собой и в полном молчании, чтобы дать мыслям сосредоточиться, оживить эти серые, угрюмые массы кирпича и камня...

Сделайте это и если вы обладаете хоть каплей творческого воображения, то не замедлите населить этот пустынный и тихий в вековом молчании амфитеатр беснующейся и ревущей толпой в сто тысяч человек, толпой озверевшей и пьяной от разыгрывающейся

на сцене кровавой потехи. Вы увидите в пышно разубранной ложе скучающего цезаря, по горло пресыщенного самыми безумными зрелищами, — владыку мира с потухшим взором, с выражением холодной жестокости на обрюзгшем в разврате лице, с венцом пунцовых роз на плешивой голове. Увидите суровых весталок в белоснежном одеянии, жадно впившихся прекрасными глазами в отвратительную картину массового убийства людей и животных. Увидите выползающих из темных подземелий голодных тигров и львов, тысячами доставляющихся сюда из глубин Азии и Африки на потеху развратной черни и еще более развратной аристократии, одинаково жаждущих хлеба и зрелищ, — зрелищ больше, чем хлеба. Увидите дымящиеся груды растерзанных тел и поток крови на арене. Услышите стук мечей, бьющихся насмерть гладиаторов, их тяжкое дыхание и отрывистые возгласы, крики боли, гнева и злости. Услышите яростное рычание обезумевших в этой оргии зверей, вопли женщин, стоны и храп умирающих. Услышите острый запах дымящейся крови и пота смешавшихся в общей свалке людей и животных... Вот какие картины возникают в воображении, когда прочувствуете хорошенько эти немые, поросшие свежей травой и голубыми незабудками, столь величавые и столь прекрасные в своей величавости остатки амфитеатра Флавия. Вы тут стоите лицом к лицу с захлебывающимся в собственном могуществе великим Римом, этим грозным и грубым солдатом, ищущим в антрактах между битвами и победами отдыха в кровавых оргиях.

Нужно сделать большое усилие, чтобы развеять эти страшные видения и посмотреть на здание, как на таковое, не делая его ответственным за преступления, совершавшиеся в нем.

Несмотря на разрушения, произведенные временем и, в особенности, рукою человека, Колизей сохранился настолько хорошо, что читается очень легко и свободно. Громадная эллиптическая арена под открытым небом. Под ареной — обширные подвалы в два этажа. В подвалах, под каменными сводами, тесные клетки и каморки для содержания предназначенных в резню людей и зверей. Вокруг арены — крутыми ступенями каменный амфитеатр в четыре яруса. Кругом амфитеатра — галереи, перекрытия цилиндрическими кольцевыми сводами.

Снаружи — четыре гигантских этажа, последовательно в ордерах: дорическом, ионическом, коринфском и составном. Композиция простая, в высокой степени благородная, поражающая своими грандиозными, но хорошо уравновешенными массами. По наружному фасаду четвертого этажа очень хорошо сохранились кронштейны с гнездами и соответствующие им прорезы в венчающем карни-

зе. В этих кронштейнах укреплялись деревянные мачты, по которым, во время представлений, натягивался парус. Это был как бы гигантский зонт для защиты зрителей и актеров от палящего римского солнца. На парус разливалась душистая вода, которая, проникая сквозь холст, падала вниз мелким дождем и освежала разгоряченные головы господ и рабов... Другая подробность: перед представлением арена, чтобы не было видно на ней крови, покрывалась слоем красной киновари.

Эти подробности, если только они верны, отлично характеризуют римлянина. По инстинктам он еще варвар, — самый дикий, кровожадный и жестокий варвар; но вместе с тем, он уже артист, поклонник красоты, человек хорошего вкуса, утонченный развратник, которому мало лишь одной голой оргии, ему нужно, чтобы она была еще и хорошо декорирована. Чем утонченней разврат, тем он острее. Цезарю мало посылать на безславную и бессмысленную смерть тысячи людей; ему мало обучать своих гладиаторов в специальных гимназиях искусству красиво убивать и красиво умирать; ему нужно еще, чтобы эти самые гладиаторы, идя на смерть и убийство, дефилировали стройными колоннами перед его ложей и приветствовали его кликами: "Salve, Caesar!". Он любит видеть агонию и смерть; но кровь, которая при этом должна пролиться, шокирует его эстетическое чувство: чтобы скрыть ее нужна киноварь на арене. Запах дыхания и пота ста тысяч человек, собравшихся здесь, противен его тонкому обонянию: чтобы заглушить этот запах дурного тона, нужен целый дождь духов...

NOTRE DAME DE PARIS

Это было в первый же день моего пребывания в Париже.

Я спускался по бульвару St. Michel, дивясь шумному оживлению и веселой сутолоке парижской большой улицы. Я знал по карте, что бульвар оканчивается площадью на берегу Сены и что за этой площадью, по ту сторону реки, в колыбели Парижа — в старом Cite — я найду собор Парижской Богоматери, знаменитую Notre Dame de Paris, — прекрасную и суровую девственницу, о которой я так много и так долго мечтал...

Но я не хотел видеть собор в этот день; я не чувствовал в себе должного настроения и решил дожидаться более благоприятного момента. А между тем я был уже захвачен стремительным потоком

улицы, заполнен им. Я говорил себе: пройду еще один квартал, а вон на том углу — сверну назад. Дойдя же до того угла, я говорил: пройду еще один квартал, там уж отступлю непременно...

И вот я уже на конце бульвара, на площади St.Michel. Вот фонтан с колоссальной статуей этого ангела-воина, вот набережная Сены, вот мост; налево — темная масса какого-то старого, очень красивого здания (Palais de Justice, как я узнал впоследствии); а вот там, направо, по ту сторону реки, немного поодаль и наискось — две тупые башни, крутая кровля, легкий высокий шпиль, перспектива сквозных контрфорсов...

Notre Dame!

Это было и неожиданно и неприятно, — до того, что в первое мгновение я сделал даже инстинктивную попытку зажмуриться и отвернуться.

Но покров был снят и отступление стало невозможным.

И я одним алчным взглядом любовника — жадно и страстно обнял эту темно-серую массу со всех сторон, затем быстро обежал по всем контурам, еще и еще раз...

Полное разочарование. Его можно было бы сформулировать вопросом недоумения: вот и все? только-то? и больше ничего?

Мне вдруг стало грустно и смешно. Чего собственно я ждал? Правдо не знаю. Но чего-то особенного, безпримерного; чего-то такого, что нельзя было бы увидеть и пойти прочь; чего-то такого, после чего все остальное в мире должно было показаться ничтожным и суетным; чего-то такого, что ослепило бы как молния, оглушило бы как трубный глас, вонзилось бы в сердце, звенело и трепетало...

На самом же деле я увидел построенное из сераго камня здание и больше ничего, — т.е. то самое, что и должен был увидеть и что уже много раз видел во всевозможных изображениях... Но разве же я верил изображениям, будь даже премированные фотографии!

Я верил собственной мечте, а воспроизводимые фотографией формы мне представлялись именно только формами, т.е. чем-то несущественным, второстепенным...

Так или иначе, но мне оставалось только преклониться пред силой факта и — и подойти поближе к зданию.

И я пошел, почувствовали себя вдруг разбитым и усталым, но зато же получившим хороший урок. Я понял — понял еще один лишний раз — что в данном, как и в других аналогичных случаях, имею дело не с творением богов, а с созданием человеческим; что в руках строителей собора — кто бы ни были они — была не магическая палочка, а молот и резец; что строили они не из воздуха и света, а из камня и цемента...

Я медленно обошел собор кругом, часто и подолгу останавливаясь; затем вошел внутрь, пошел по нефам...

Опустевшее так резко сердце начало наполняться понемногу теплым чувством, — чувством любви, благодарности, восторга, благоговения... И чем больше, чем дольше всматривался я в собор, тем ближе становился к нему, тем полнее понимал его, тем больше любил...

Да, по-истине, он прекрасен! Конечно, это не тот безумный бред, который я сам себе сочинил; но тем не менее, он прекрасен, — прекраснее всего, что только видел я до сих пор.

Шла служба, — простая, будничная служба, без обычной театральности и помпы, при совершенно пустом соборе. В торжественно-тихом сумраке обширного храма я один пробирался вперед между рядами пустующих скамьей, стараясь не шуметь и не нарушать скрипом сапог атмосферы величавого покоя. Мне казалось, что я был один, с глазу на глаз с могучей Девой, хотя там в глубине абсиды, десяток священников отправляли свою службу; но они сидели так неподвижно в своих старинных, высоких резных креслах из темного дуба; а самые кресла, расставленные в правильном полукруге, сливались так полно с архитектурой, что люди и мебель казались неотъемлемой частью здания, его скульптурным дополнением.

Священники держали в руках книжки в темных переплетах и, чередуясь партиями, пели в один голос простые, монотонные гимны. Аккомпанировал им небольшой орган.

Я сел в стороне, просидел долго, смотрел и слушал.

Спокойно, торжественно и радостно было на душе.

Священники пели в унисон, не торопясь, не напрягаясь. Иногда их хор звучных, немного гнусавых баритонов прерывался одиноким детским голоском, чистым и звонким как серебряный колокольчик; затем раздавались тихие, густые, торжественные аккорды органа, — и опять унисонное пение спокойных мужских голосов.

А над этим — теряющиеся в вышине стрельчатые своды; кругом — торжественные ряды строго и стройно расчлененных колонн и горящая тихим, трепетным светом фантастически разыгранные окна с цветными стеклами...

И я сидел-сидел. Не знаю, о чем думал, что переживал. Если возможна молитва без слов, без мыслей, без желаний, без просьб и упований, то я, вероятно, молился...

Да, несомненно, я молился. Я находился в общении с тем Великим Неведомым, которое лежит за пределами сознания, из века в век остается недостижимым, но с непреодолимой силой влечет к себе, одухотворяет и связывает в одно гармоничное целое разрозненные отрывки бытия, прошедшее с грядущим...

Кажется, что эстетические эмоции, как и высокая научная мысль, в степенях крайнего напряжения неминуемо переходят в религиозный экстаз. Не знаю, так ли я буду думать завтра, но сегодня это представляется мне непреложной истиной.

Notre Dame стала для меня местом постоянного паломничества. Когда шум и агитация парижской улицы становились невыносимы, я убежал сюда и здесь, под старыми молчаливыми сводами, отдыхал душой. В конце концов собор стал для меня совсем родным и близким; я полюбил его, как только можно любить живое существо, чувствующее и сочувствующее.

Чтобы выяснить несколько полнее это странное, не часто повторяющееся чувство, позволю себе привести несколько строк, записанных уже в Кельне.

В Кельн приехал поздно ночью и тотчас же лег спать. Но уснуть долго не мог и спал очень плохо. Близость знаменитого собора, который я должен был увидеть завтра утром, делала меня нервным и беспокойным. Я боялся — боялся за парижскую Богоматерь: а вдруг кельнский колосс раздавит ее. Других соперников я не боялся: если моя любимица выдержит с честью борьбу с этим прусским монстром, то уже ничто другое в мире не может быть страшно ей; но этот ужасный Dom... Страшно и смешно, но передаю безусловно верный факт: мысль о том, что завтра, стоя перед кельнским Dom-ом я, может быть, буду вынужден сказать: ты победил, пруссак! Эта мысль глубоко волновала меня, она не давала мне спать...

Проснулся я очень рано, торопливо оделся и, не позавтракав, отправился на страшное свидание. Утро было ясное, солнечное. Гордое здание, играя освещенными гранями в косых лучах раннего солнца, а в тених одетое свежим, голубовато-синим прозрачным флером, как бы звенело и ликовало в упоении победы. Но едва я взглянул на него, как тотчас же ободрился и возликовал сам: нет, парижская Матерь постоит за себя и не отступит ни на шаг...

Что кельнский Dom великий, а с известной точки зрения — даже величайший памятник готики, в этом не может быть сомнения. Но в нем чего-то не хватает или имеется что-то в чрезмерном избытке. Афоризм: архитектура есть окаменелая музыка — всего лучше может быть иллюстрирован примером кельнского собора. Да, это музыка, дивная гениальная музыка, — великая симфония, разыгранная чудеснейшим в мире оркестром. Но вот что странно: оркестр этот какой-то однозвучный, какой-то неполный, при всей мощи и грандиозности своей; как будто он состоит весь из скрипок, — из сотни, тысячи

скрипок, — но одних только скрипок. Звуки сочетаются в аккорды, стройные и могучие; но они так тонко-высоки, так трепетно-пронзительны, так страстно-стремительны, что, кажется, еще немного — и человеческое ухо не выдержит такого напряжения... Почти полное отсутствие горизонтальных членений, делающее здание чрезмерно беспокойным; подавляющая масса гигантских башен, как-то слишком тесно поставленных и не оправдываемых общими контурами композиции; преувеличенная ажурность контрфорсов; сложная детализированность и филигранность отделки, обращающие архитектурный монумент как бы в произведение ювелирное, — это отсутствие чувства меры, это увеличение детализацией и отделкой, лишают собор истинного величия и благородства, — тех именно качеств, которые в такой высокой степени свойственны парижской Notre Dame.

Итак, Notre Dame стал для меня местом постоянного паломничества. Я выбирал такие дни и часы, когда собор бывал пуст. Церковь, набитая толпой, уже не церковь: она обращается или в театральный зал, или в школьную аудиторию. Религиозное настроение, поскольку оно является своеобразным выражением эстетических эмоций и философского мышления, требует полного уединения. Только в отсутствие шума и движения, только наедине с самим собой можно слышать те тихие голоса, видеть те наполняющие сумеречный воздух прекрасные тени, которые делают из церкви — церковь, из мертвого камня — живое и одухотворенное произведение высокого искусства.

И я знаю только два типа церковного строительства, действительно сумевших воплотить в архитектурные формы религиозное чувство: это — египетский храм и готический собор.

Японская или китайская кумирня — игрушечно мелки и балаганны; индийская пагода, продукт разнузданного и больного воображения, подавляет в массах и чудовищно-устрашающа в деталях; эллинский храм слишком ясен и прозрачен, ему не хватает обаяния великой тайны; христианский храм в стиле византийском или возрождения, равно как и арабская мечеть — декоративно пышны и чувственно великолепны... Я знаю, что все эти типы достаточно хорошо приспособлены к требованиям определенного ритуала, к требованиям формального богослужения; но религия — не обряд и религиозное чувство — не догма. И только жрец-звездочет времен фараонов, да еще средневековый западно-европейский франк-масон сумели подойти близко к великой тайне божества и найти в комбинации архитектурных форм выражение для безудержного порыва в область непознанного и непознаваемого.

Да, жрец-звездочет и франк-массон, — они оба умели поставить задачу о Боге; но разрешили ее в смыслах диаметрально-противоположных.

Египетский храм, начинаясь аллеей каменных сфинксов под необъятным шатром ярко-синяго, раскаленного и вечно безоблачного неба, ведет постепенными переходами в таинственную глубину. Его пол подымается ступень за ступенью; потолок опускается все ниже и ниже; стены сближаются все уже и уже; завершается же он таинственную святою святых, — вечно безмолвным, абсолютно темным и навсегда замкнутым каменным кубом, высеченным в гранитном монолите. До него можно дойти, но перейти его порог — никому не дано; здесь кончается всякий вопрос, здесь царит грозное молчание и безпросветная тьма.

Готический мастер ищет Бога не в темной глубине, а в лучезарной вышине. Он весь — стремление ввысь, один восторженный порыв к недостижаемому небу, преисполненный пламенной веры и страстной мольбы. Его собор звучит не тяжким ударом медного колокола — грозным и неумолимым, — а ликующим "аллилуйя", вдохновенным славословием в вышних Бога...

Таков готический собор, — не позднейшего, т. наз. "пламенеющего" стиля, а эпохи первого расцвета, когда художественная мысль не успела еще выродиться в манерничество, в утрированное щегольство формой, в увлечение техническим совершенством. И лучший образец этой эпохи — парижская Богоматерь.

План простой и ясный: удлинённый параллелограмм, разчлененный вдоль рядами колонн на пять нефов и заканчивающийся полукруглой абсидой. Ничего аффектированного, нарочито хитрого или виртуозного. Массы — такие же простые, выразительные, органически слившиеся с планом и между собой. Здание как будто не придумано и сочинено архитектором, а возникло и выросло само собой, следуя своим внутренним, неотъемлемым от него законам существования. И, однако, какая всепокоряющая красота таится в этой простоте и наивности, в этой безсознательности и непреднамеренности.

Собор весь построен из серого потемневшего от времени известняка. Ни полированных мраморов, ни ярко-окрашенных порфиров, ни золота, ни бронзы, ни меди, — один только серый камень, да еще темный дуб. Этот аскетизм в материале, этот страх перед кричащим нарядом, — они придают собору какую-то неизъяснимую прелесть девственности и чистоты, они обнажают архитектуру и делают ее сугубо прекрасной. Нет сомнения, что при иных пропорциях, в ином сочетании масс, этот однотонно серый камень наложил бы на здание выражение слишком суровое, неприветливое; но преобладание верти-

кальных членений, упругая стрелка арок и сводов, комбинация гуртов — стройных и легких, как тростник — с одной стороны, а с другой — богатая игра светотени, в особенности внутри, в таинственных сумерках, нежно окрашенных профилированным через цветные стекла дневным светом, — они смягчают аскетическую суровость однотонной массы, оживляют ее без полихромии.

Ах, эти расписные стекла больших готических соборов! Это не просто подбор раскрашенных стекол, а самая дивная музыка, самое высокое откровение, какого только достигало человеческое воображение! Узкие и высокие просветы, фантастически разчлененные на квадраты, треугольники, оживы, лонеты, розы, тесно заполненные контурами наивных рисунков: тут и ветхий завет, и новый завет, и апокалипсис, и история, и легенда, и короли, и святые, и демоны, — целый мир поэзии и чудес, мир детски наивный, сказочно прекрасный!

Эти окна-картины, горящие в вышине как редкое собрание драгоценных камней, эти фиолетовые и золотисто-оранжевые блики, эти яркие рубины и нежные опалы, эти бериллы и изумруды, — они являются единственной роскошью в строгом одеянии готических соборов. Но они не имеют в себе ничего материального, богатство их — безтелесно, оно соткано из тончайших световых лучей. И этот-то совершенно исключительный цветной полусвет-полумрак наполняет видимую пустоту готического собора чем-то невидимым, но сущим; он подымает в душе одновременно и трепет и восторг, он заставляет говорить только шепотом и ступать не иначе, как на цыпочках.

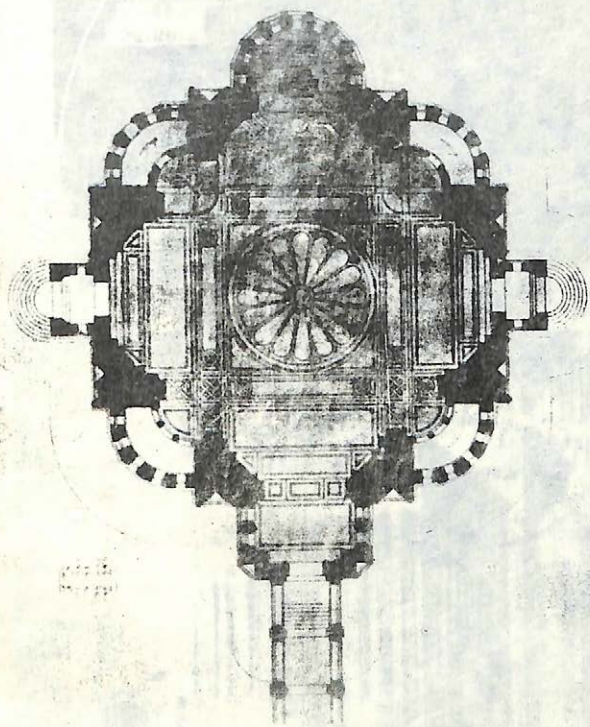
Подчеркиваю этот примечательный факт: в готическом соборе даже наиболее трезво настроенный человек, и тот невольно понижает голос и остерегается нарушить торжественную тишину грубыми звуками улицы...

Я устаю писать. Кофейня, в которой сижу сейчас со своей тетрадкой, становится все шумнее и шумнее. Мой одинокий сосед допил уже третью порцию абсента с графином ледяной воды и сопит отнюдь не в унисон с моими мыслями... Ставлю точку.

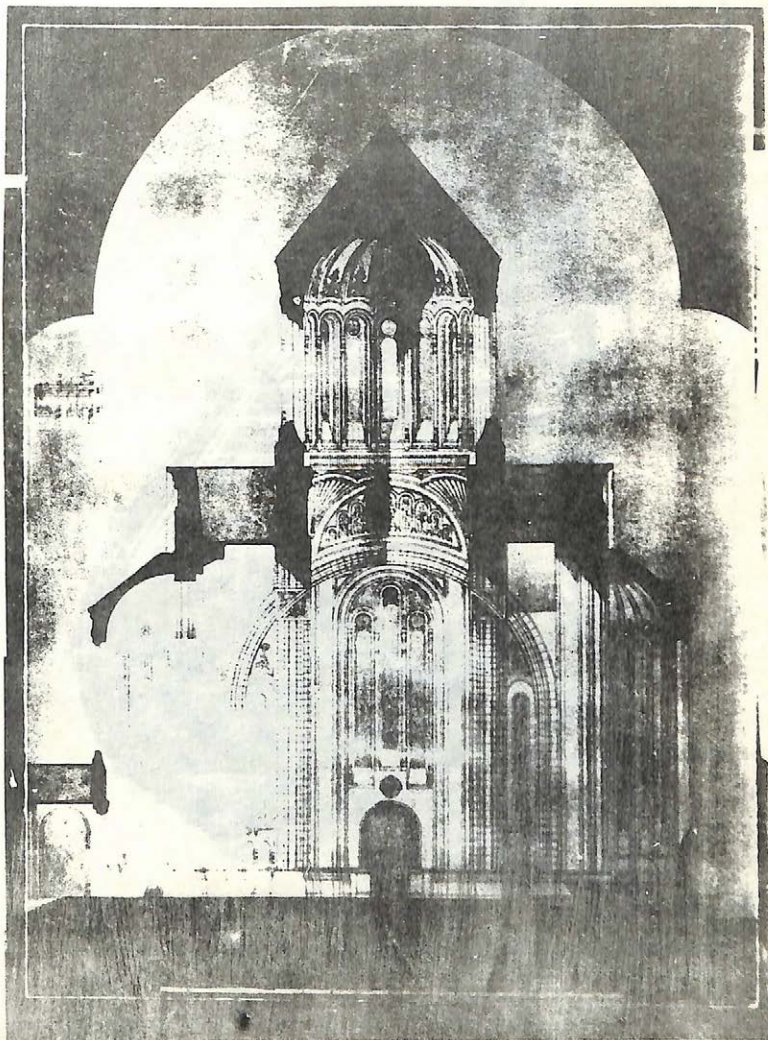
УДК 62-500 015:62-500:62-500
62-500:62-500 62-500
62-500:62-500

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՄԱՐԿԵԾ. ԵՍԻ

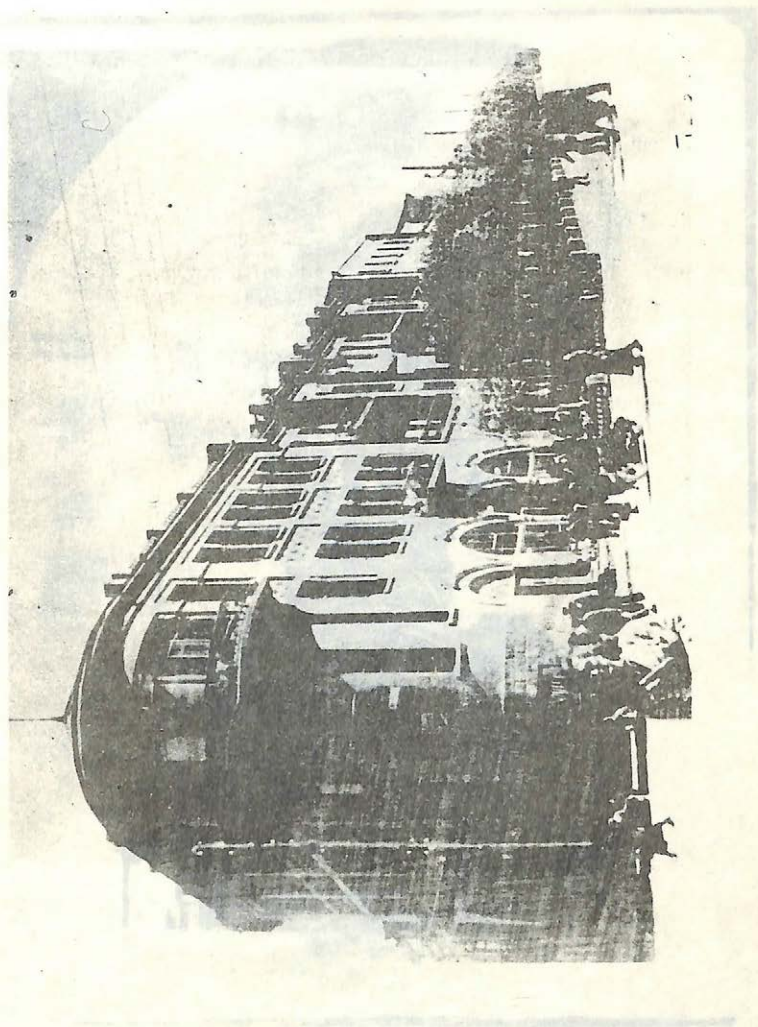

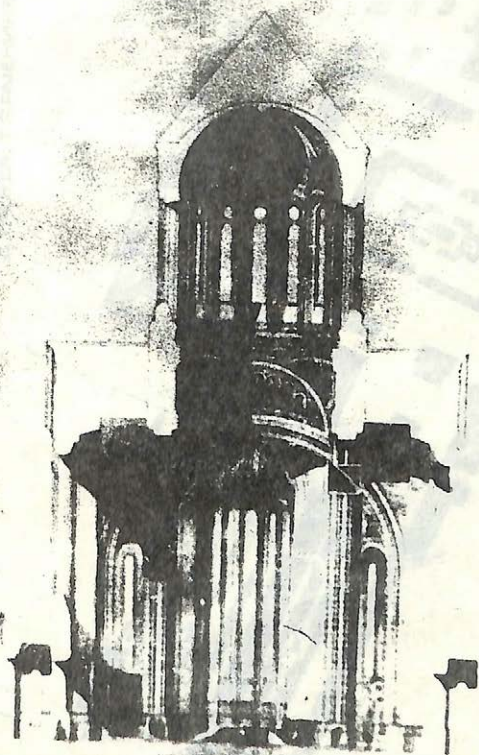

ՀԱՅԿԱՅԵԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՄԱՐԿԱՆ ԶՅՈՒՆ

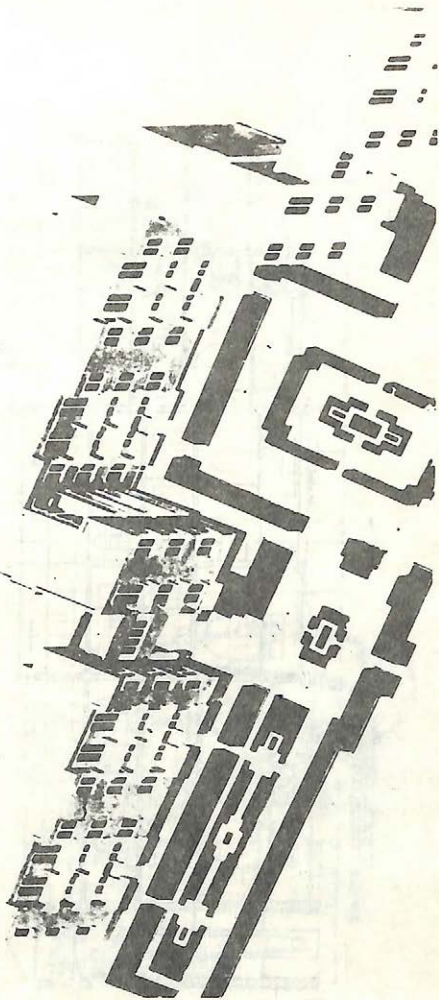

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ
ԿՈՒՆԱԿԱՆ

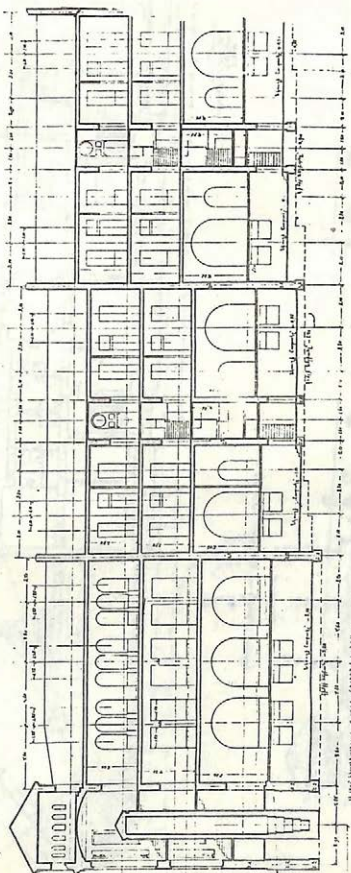
БАК СОВЕТ КОММУНАЛ КВ171

СТР. КОМ. Т. АРМЕНИКЕНД

LIBRARY OF THE
BIBLIOTHECA MUSEI HISTORICI
ROMAE

مدرسه

مدرسه

مدرسه

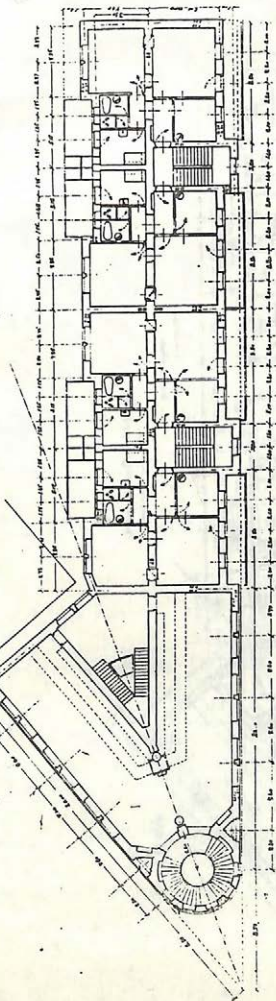
مدرسه

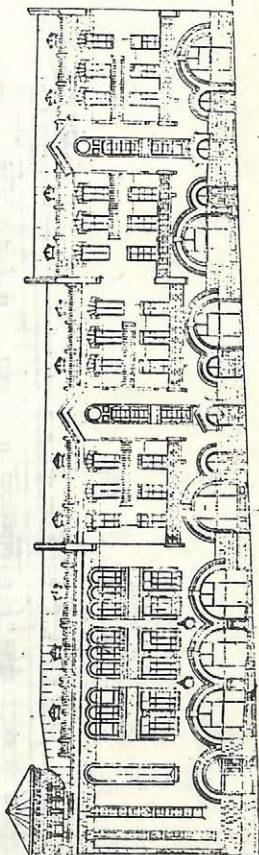
३५५

በጊዜ ለሚገኝ የህዝብ ምክር ቤት ማስታወሻ

440-250-4000

[illegible]

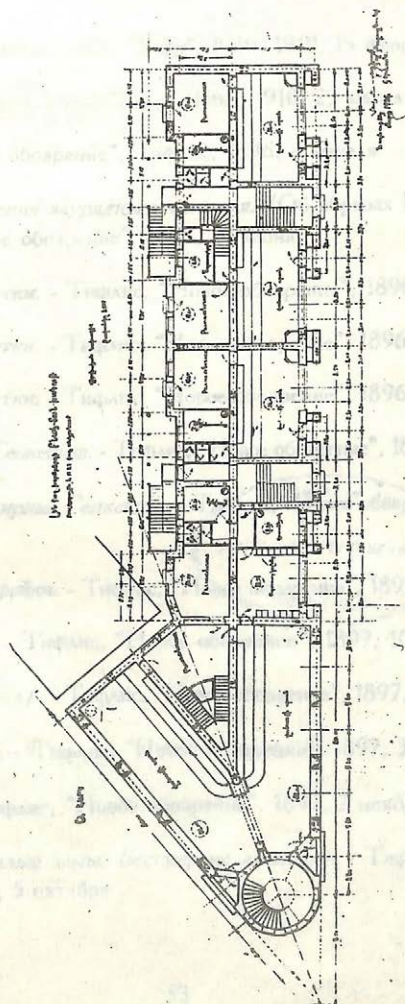
一、二、三、四、五、六、七、八、九、十、十一、十二、十三、十四、十五、十六、十七、十八、十九、二十、二十一、二十二、二十三、二十四、二十五、二十六、二十七、二十八、二十九、三十、三十一、三十二、三十三、三十四、三十五、三十六、三十七、三十八、三十九、四十、四十一、四十二、四十三、四十四、四十五、四十六、四十七、四十八、四十九、五十、五十一、五十二、五十三、五十四、五十五、五十六、五十七、五十八、五十九、六十、六十一、六十二、六十三、六十四、六十五、六十六、六十七、六十八、六十九、七十、七十一、七十二、七十三、七十四、七十五、七十六、七十七、七十八、七十九、八十、八十一、八十二、八十三、八十四、八十五、八十六、八十七、八十八、八十九、九十、九十一、九十二、九十三、九十四、九十五、九十六、九十七、九十八、九十九、一百。

00174-1

Author of *My Cat - I - I*,

Статьи Ов. Качазнуни по литературе (неполный перечень)

По поводу обреченных. - газ. "Баку", N40, 1910, 19 февраля

Из истории искусств. - газ. "Баку", N66, 1910, 23 марта

Смерть. - "Новое обозрение", Тифлис, 1896, 4 апреля

*Мысли и впечатления заурядного читателя. /Об образах Шекспира/.
- Тифлис, "Новое обозрение", 1896, 27 июня*

Журнальные заметки. - Тифлис, "Новое обозрение", 1896, 4 декабря

Журнальные заметки. - Тифлис, "Новое обозрение", 1896, 14 декабря

Журнальные заметки. - Тифлис, "Новое обозрение", 1896, 19 декабря

Новый рассказ Г.Сенкевича. - Тифлис, "Новое обозрение", 1897, 4 января

Новый рассказ Генрика Сенкевича. - Тифлис, "Новое обозрение", 1897,
9 января

Тайна Якова Конфейки. - Тифлис, "Новое обозрение", 1897, 30 января

Ночные силуэты. - Тифлис, "Новое обозрение", 1897, 10 апреля

Наша кобыла /этюд/. - Тифлис, "Новое обозрение", 1897, 28 сентября

Наши художники. - Тифлис, "Новое обозрение", 1897, 31 октября

Глупый сон. - Тифлис, "Новое обозрение", 1897, 2 ноября

На большие и малые темы. Бессмертие личности. - Тифлис, "Новое
обозрение", 1897, 5 октября

Տպագրված է Արևիկ-ռեկորդ պոլիգրաֆական ԼՏԸ
Հասցեն Մ. Խորենացու 60, հեռ. 57-07-79
Տպաքանակը 200

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0067278

[400m]

A $\frac{\pi}{86352}$